

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: **«Репрезентація індустріального та екологічного образів Харкова
в міських путівниках 1960–1980-х рр.»**

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Сидоренкова Наталія Євгеніївна

Керівник: к.і.н., доц.
Рачков Євген Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц.
Кісельова Юлія Анатоліївна

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ОБРАЗУ ХАРКОВА В МІСЬКИХ ПУТІВНИКАХ 1960–1980-х рр.	19
РОЗДІЛ ІІ. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ОБРАЗУ ХАРКОВА В МІСЬКИХ ПУТІВНИКАХ 1960–1980-х рр.	41
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	66
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Протягом радянських часів підконтрольні владі медіа активно використовувалися для формування певних образів радянських міст. Важливу роль у конструюванні схвалених пропагандою офіційних міських наративів відігравали міські путівники, які активно видавалися протягом 1960–1980-х рр. Особлива увага в цих путівниках приділялася презентації індустріального та екологічного міських образів. Повною мірою це стосується Харкова – одного з найбільш промислових центрів України протягом радянських часів. Місто мало складну історію взаємовідносин між динамічним індустріальним розвитком та зростаючими екологічними викликами. Водночас презентація цих аспектів радянськими офіційними органами зазвичай мала ідеологічне забарвлення та виявилася доволі сталою. Показово, що сконструйовані протягом 1960–1980-х рр. індустріальні та екологічні образи Харкова продовжували існувати протягом подальших часів. Саме тому дослідження репрезентації Харкова крізь призму його індустріального та екологічного образів, представлених у путівниках пізньорадянських часів, дозволяє не лише оцінити трансформацію «обличчя» міста, а й зрозуміти механізми формування сучасної міської ідентичності. Крім того, у контексті глобальних тенденцій сталого розвитку важливо з'ясувати, наскільки індустріальна та екологічна міфологія Харкова, сконструйована протягом 1960–1980-х рр., впливає на його туристичну привабливість та перспективи розвитку на сучасному етапі.

Як відомо, індустріальний образ міста формується під впливом його промислового розвитку, наявності великих заводів і фабрик, рівня урбанізації та екологічного навантаження. Він асоціюється з економічною потужністю, але водночас і з проблемами забруднення повітря та води, а також із впливом

промисловості на здоров'я мешканців. Натомість екологічний образ міста відображає рівень турботи про довкілля, розвиток зелених зон (парків, скверів), екологічну інфраструктуру та політику сталого розвитку.

У радянському дискурсі другої половини ХХ ст. Харків поставав передусім як великий індустріальний центр. Пропаганда акцентувала увагу на виробничих досягненнях, героїзації праці, економічному зростанні міста та його внеску в загальносоюзний розвиток. Водночас екологічні виклики, зумовлені активною індустріалізацією, залишалися другорядною або замовчуваною темою. Забруднення повітря й водних ресурсів, деградація природного середовища та їхній вплив на здоров'я населення практично не фігурували в офіційному наративі. Представлені в путівниках образи Харкова, як одного з найбільших промислових центрів України пізньорадянських часів, що має багату історичну та природну спадщину, наочно демонструє взаємодію між індустріальним і екологічним образами. Водночас через різні історичні та культурні чинники ці образи нерідко сприймаються як протилежні, хоча насправді вони співіснують й навіть доповнюють один одного.

Об'єкт дослідження – екологічний та індустріальний образи Харкова, представлені в міських путівниках 1960–1980-х рр.

Предмет дослідження – трансформація індустріального та екологічного образів Харкова 1960–1980-х рр., презентованих в міських путівниках пізньорадянських часів.

Хронологічні межі дослідження обумовлені датами видання путівників Харковом пізньорадянських часів та охоплюють період з 1967 р. до 1988 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Харкова.

Мета роботи – проаналізувати репрезентовані в путівниках пізньорадянських часів індустріальний та екологічний образи Харкова 1960–1980-х рр.

Згідно мети дослідження було сформовано такі **завдання**:

- схарактеризувати радянські путівники Харковом 1960–1980-х рр.;
- проаналізувати текстовий та візуальний матеріал путівників, присвячений індустріальному образу Харкова пізньорадянських часів;
- проаналізувати текстовий та візуальний матеріал путівників, присвячений екологічному образу Харкова пізньорадянських часів;
- визначити та проаналізувати характерні риси індустріального та екологічного образів Харкова 1960–1980-х рр.;
- схарактеризувати трансформацію характерних рис індустріального та екологічного образів Харкова 1960–1980-х рр.

Історіографія дослідження. Загалом існує чимало досліджень, присвячених міським путівникам та репрезентації в них різноманітних образів міста. Пропонуємо розділити публікації, присвячені міським путівникам, на кілька груп: 1) теоретичні дослідження, присвячені путівникам як історичним джерелам та носіям інформації; 2) роботи, присвячені репрезентаціям історичних персоналій, об'єктів, просторів, образів, культурної пам'яті тощо в міських путівниках певного історичного часу.

Для кращого розуміння характерних особливостей першої групи пропонуємо розглянути наступні публікації. Насамперед, слід згадати статтю С. І. Посохова «Путівник як історіографічне джерело», яка допомагає віднайти відповіді на важливі дослідницькі питання щодо функціональності путівника як джерела інформації. У статті розглядається проблема того, яким саме джерелом є путівник – історичним чи історіографічним. Відповідь на це питання можна знайти вже в назві статті. Також автор зазначає, що путівники певним чином впливають на формування ідентичностей жителів міста: «Разом з тим, на сьогоднішній день зазначається, що хоча путівники і були розраховані насамперед на туристів, не можна заперечувати їхній вплив на формування ідентичностей жителів того чи іншого міста та регіону. Важливим є висновок,

що ці тексти увійшли в рекламний, політичний та ідеологічний дискурси. Проте останній фактор не ставить під сумнів цінність цих джерел, зокрема радянського періоду»¹ (пер. з рос.).

Стаття О. Р. Вербіцької «Специфіка створення путівника та його підготовка до видання (за матеріалами видань про Львів)» розкриває роль путівників у розвитку міста, а також надає опис етапів створення таких видань, що дозволяє глибше зрозуміти функціональність путівників та їх значення. Авторка підкреслює особливості кожного путівника через творчий підхід до його створення, що своєю чергою посилює необхідність критичного ставлення до цього джерела².

Згідно статті В. В. Прими, путівники виконують дві основні функції: інформативну (подання основної історичної інформації) та рекламну (формування позитивних образів різноманітних об'єктів для читачів)³.

Переходячи до другої групи досліджень, насамперед слід звернути увагу на праці, присвячені аналізу путівників міст Російської імперії. У цих роботах розглядається специфіка укладання та подання інформації про конкретне місто в межах путівника як історичного джерела. Водночас варто зауважити, що не всі путівники створювали з інформаційною метою. Чимало міських путівників створювалися, щоби репрезентувати певні історичні наративи та ідеологічні кліше через виразні візуальні та вербальні образи. Інакше кажучи вони створювалися із пропагандистською метою.

Наприклад, у статті В. А. Алькова «Путівники як джерело з історії дозвілля мешканців великих міст Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття» розглянуто путівник як джерело, що може бути використане для вивчення історії повсякдення, зокрема практик дозвілля

¹ Посохов С. И. Путеводитель как историографический источник // Актуальные проблемы источниковедения, 2021. С. С. 117.

² Вербіцька О. Р. Специфіка створення путівника та його підготовка до видання (за матеріалами видань про Львів) // Поліграфія і видавнича справа. 2001. Вип. 37. С. 210-218.

³ Прима В. В. Англomовний путівник як різновид туристичного дискурсу // Записки з романо-германської філології. 2015. Вип. 2. С. 151-156.

міського населення зазначеного періоду. Серед українських міст автор зосередив увагу на Одесі та Харкові, проаналізувавши значення путівників як комплексного історичного джерела, а також окресливши їх специфіку¹.

Путівники також стали предметом дослідження у статті Н. О. Гончарової «Путівники як джерело з історії дворянської благодійності в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.». У цьому дослідженні міські путівники розглядаються як особлива група історичних джерел, що охоплюють різні аспекти історії – соціальні, економічні та культурні. Створення таких видань вимагало від авторів уміння поєднувати набуті знання з історії, побуту, культури, топографії, кліматичних умов тощо, подаючи інформацію у доступній для широкої аудиторії формі. У статті аналізуються путівники доби Російської імперії, присвячені Одесі, які відображають повсякденне життя її мешканців, охоплюючи різні сфери міської життєдіяльності².

Ще один приклад становить стаття К. Л. Диса «Образ современного міста в путівниках по Києву межі XIX–XX ст.», у якій за допомогою аналізу путівників відтворюється уявлення про велич Києва як міста, що вступає в епоху модерності³. В іншій статті – «Більше ніж путівник: емоційний відгук і особисті враження від мандрівок до Києва в подорожніх записках зламів XVIII–XIX ст.» – ця дослідниця аналізує подорожні записки трьох авторів, які відвідали Київ на початку XIX ст. Авторка акцентує увагу на особистих враженнях мандрівників, їхніх рекомендаціях і переживаннях. Хоча ці тексти не є путівниками у прямому значенні, вони також відіграють важливу роль у формуванні образу міста⁴.

¹ Альков В. А. Путівники як джерело з історії дозвілля мешканців великих міст Російської імперії наприкінці XIX–на початку XX століття // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 21-22.

² Гончарова Н. О. Путівники як джерело з історії дворянської благодійності в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». 2013. Вип. 47. С. 173-176.

³ Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX століть / Упор. О. Бетлій, К. Деса, О. Мартинюк. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 86-99.

⁴ Деса К. Л. Більше ніж путівник: емоційний відгук і особисті враження від мандрівок до Києва в подорожніх записках зламів XVIII–XIX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2018. Т. 1. С. 18-25.

Використання міських путівників з пропагандистською метою набуло особливого поширення в радянський період, коли друкована продукція активно залучалася до формування ідеологічно «правильного» образу міста. Путівники виступали не лише джерелом довідкової інформації, а й інструментом формування уявлень про досягнення радянської влади в різних сферах (промисловості, архітектурі, культурі, соціальній політиці тощо). У таких виданнях свідомо підкреслювалися позитивні риси урбаністичного розвитку, зокрема темпи індустріалізації, впровадження нових технологій, благоустрій міського простору, а також дбайливе ставлення до довкілля – навіть якщо ці твердження суперечили реальному стану речей. Подібну практику широко застосовували і в радянському Харкові, де путівники послідовно репрезентували місто як потужний центр індустріального виробництва з розвиненою промисловістю, науковими установами та освітніми закладами. Водночас значна увага приділялася демонстрації в путівниках комфортних умов життя для мешканців, озелененню, наявності парків і рекреаційних зон, що створювало образ міста як простору гармонійного співіснування індустріального прогресу та турботи про людину.

У колективній монографії «У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» один із розділів авторства П. В. Єремєєва «Події міської історії в путівниках по Харкову» присвячено аналізу радянських путівників, що стосуються міста Харкова¹. У роботі простежується трансформація інтерпретації окремих історичних подій, пов'язаних як із загальнорадянським контекстом, так і безпосередньо з Харковом, у виданнях 1930–1980-х рр. Автор досліджує, яким чином на сторінках путівників змінювалися акценти у висвітленні міської історії відповідно до ідеологічних вимог часу. У статті висловлено низку тез, які

¹ У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків: Видавництво Точка, 2021. С. 132-154.

становлять інтерес для подальших досліджень радянського міського дискурсу. Зокрема, зазначається, що «в путівниках післявоєнних часів події історії Харкова починають вписуватися в загальну концепцію “дружби братніх народів”»¹, що свідчить про формування нового наративу, покликаного інтегрувати локальну історію в рамки офіційної радянської ідеології.

Використання потенціалу путівників як інструменту ідеологічного впливу в СРСР досліджує О. Є. Зараховський у статті «Друковані інформаційні джерела про туристичні об’єкти культурної спадщини Черкащини: аналіз та узагальнення»². Автор досліджує радянські путівники, присвячені Черкащині, у яких інформація про культурну спадщину регіону подається крізь призму офіційного ідеологічного дискурсу. Наприклад, в одному з таких путівників – «Вісім подорожей по Черкащині» (1978 р.) – представлено вісім основних туристичних маршрутів, що охоплюють такі міста, як Канів, Корсунь-Шевченківський, Сміла, Кам’янка, Городище, Умань та Чигирин. У цьому путівнику культурна спадщина зазначених населених пунктів інтерпретується переважно в історичній ретроспективі, пов’язаній із встановленням радянської влади, революційною боротьбою, а також опором нацистським загарбникам під час Другої світової війни. Такий підхід демонструє характерну для радянського періоду тенденцію до підпорядкування локальної історичної пам’яті загальнодержавному ідеологічному наративу³.

Схожий підхід простежується і в радянських путівниках, присвячених місту Львову, аналізованих у статті М. В. Мовної «Путівники Львовом радянського періоду». Авторка підкреслює, що ці видання також були значною мірою підпорядковані ідеологічним завданням, відображаючи офіційну радянську інтерпретацію міської історії та культурної спадщини. Зміст

¹ У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу ... С. 146.

² Зараховський О. Є. Друковані інформаційні джерела про туристичні об’єкти культурної спадщини Черкащини: аналіз та узагальнення // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія. 2016. Вип. 23. С. 163-167.

³ Там само. С. 163.

путівників був сконструйований таким чином, щоби відповідати наративам, прийнятним у межах державної пропаганди¹. Таким чином, радянські путівники слід розглядати як джерела, що потребують критичного аналізу. Вони не лише відображають фактичний стан речей, а й виконують функцію трансляції офіційної ідеології, що суттєво впливає на зміст і акценти представленої в них інформації.

Окремої уваги заслуговують дослідження, присвячені репрезентації образів українських міст у сучасних путівниках. Зокрема, низка праць зосереджена на трансформації уявлень про окремі райони Харкова, зокрема т.зв. «Новий Харків». Образ цього району, що сформувався у повоєнний період, є ключовим для розуміння ширших тенденцій урбаністичного розвитку міста в радянські часи. У сучасних путівниках «Новий Харків» постає як приклад «соціалістичного містечка», збудованого спеціально для працівників Харківського тракторного заводу (ХТЗ). Завдяки специфічним архітектурним рішенням, що втілюють естетику та утопічні ідеали індустріальної епохи, цей район слугує репрезентативним прикладом радянського модерністського міського планування. Його образ тісно пов'язаний із загальним уявленням про Харків як провідний індустріальний центр. Дослідження образу «Нового Харкова» у сучасних путівниках є цінним насамперед завдяки тематичній вузькості та просторовому розміщенню об'єкта, що створює сприятливі умови для аналізу взаємозв'язку між архітектурною спадщиною, міським середовищем та символічними уявленнями про міський простір².

Отже, сьогодні існує чимало наукових праць, присвячених аналізу путівників різними містами України. Попри те, що наявні дослідження порушують низку важливих аспектів цього типу джерел, зокрема їхню роль у формуванні уявлень про міста, чимало питань залишаються недостатньо

¹ Мовна М. Путівники Львовом Радянського періоду // Народознавчі зошити. 2014. № 2. С. 361-365.

² Любавський Р. Г. Образ «соціалістичних містечок» у Харкові та Запоріжжі в путівниках у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2022. Т. 5. С. 55-61.

опрацьованими. Особливо актуальним постає подальше вивчення репрезентації образів міст у путівниках різних історичних періодів, що дозволило б глибше осмислити механізми конструювання і трансформації міських ідентичностей та культурної пам'яті.

Джерельну базу дослідження можна умовно поділити на дві групи: 1) путівники Харковом 1960–1980-х рр. та 2) видові листівки Харкова 1960–1980-х рр.

Міські путівники є важливим джерелом інформації про радянський Харків, оскільки поєднують текстовий опис міста з фотографічним матеріалом. У дослідженні використано путівники, опубліковані у видавництві «Прапор» у період з 1967 р. по 1988 р. Вони були написані російською. Схарактеризуємо загальний зміст кожного путівника, який було використано під час дослідження.

У путівнику Харковом 1967 р. (рис. 1) основний акцент робить на досягненнях промислового та культурного розвитку міста, який передусім пов'язується авторами із семирічним планом (1959–1965). Путівник складається з таких розділів: 1) загальна інформація про Харків; 2) промисловість і транспорт; 3) наука й освіта; 4) культура й мистецтво; 5) охорона здоров'я й спорт; 6) історичні місця й пам'ятники; 7) довідкова інформація. Загалом, путівник містить значну кількість пропагандистської інформації про динамічний промисловий розвиток Харкова, що підкріплюється численними чорно-білими фотографіями¹.

Своєю чергою путівник Харковом 1972 р. (рис. 2) містить два маршрути для самостійної екскурсії містом. У першому маршруті Харків постає як місто з багатою історією, тоді як у другому – як індустріальний центр. Харків зображується як «місто майбутнього», що насамперед пояснюється значними досягненнями в індустріальному розвитку².

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1967. 216 с.

² Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1972. 80 с.

Путівник містом 1974 р. (рис. 3) особливу увагу приділяє досягненням Харкова, які автори пов'язують передусім із реалізацією дев'ятої п'ятирічки (1971–1975). Основний акцент зроблено на індустріальному розвитку міста, тоді як історія, історичні пам'ятки та зелені зони (парки, сади тощо) згадуються лише побіжно. Загалом, зміст путівника 1974 р. майже не відрізняється від попередніх видань. Відмінною рисою слугує інформація про озеленення міста, що подається як певний результат семирічного плану (1959–1965) та дев'ятої п'ятирічки¹.

Путівник 1976 р. (рис. 4) зосереджує увагу на індустріальному розвитку Харкова протягом радянських часів. Опис промислового зростання доповнено характеристикою модернізації міської інфраструктури, зокрема аеропортів, лікарень та метро. Окремий акцент зроблено на формуванні образів «Харків – місто науковців» та «Харків – місто майбутнього», що підкріплюється значною кількістю фотографій. Образ екологічного міста також присутній у путівнику в форматі тексту та фотографій².

Путівник Харковом 1978 р. (рис. 5) містить тиражовані індустріальний та екологічний образи міста. Особливістю видання є використання кольорових та більш «живих» фотографій, які демонструють різноплановий розвиток Харкова. Хоча в тексті майже не згадуються зелені зони, фотографії представляють місто як екологічне, з численними зеленими насадженнями, клумбами, парками, скверами тощо³.

Путівник 1984 р. (рис. 6) відрізняється від попередніх видань стилем написання, оскільки автором є письменник Юрій Герасименко, для якого Харків мав особливе значення. Якщо в попередніх путівниках місто представлялося здебільшого через призму радянської пропаганди, то тут Харків постає не лише як об'єкт опису, а як важливе особисте місце для автора. З перших сторінок

¹ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Изд. 3-е, перераб. и доп. Харьков: Прапор, 1974. 320 с.

² Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1976. 136 с.

³ Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель. Москва: Турист, 1978. 32 с.

читач дізнається, що письменник виріс на околиці міста. Структура та подача матеріалу в путівнику засновані на приємних спогадах автора, який передусім прагне поділитися власними роздумами щодо історії та тогочасного розвитку міста. Хоча путівник відрізняється художнім стилем, автор все ж підкреслює ті самі досягнення Харкова, що й інші видання, «прикрашаючи» їх радянською пропагандою. Велика увага приділяється заводам, їх історії та особливостям розвитку. Однак у путівнику майже не розкривається образ Харкова як екологічного або зеленого міста. Згадки про зелені зони обмежуються кількома назвами, які зустрічаються в тексті¹.

Путівник 1985 р. (рис. 7) продовжує опис індустріального Харкова, загалом наслідуючи попередні видання, крім путівника 1984 р. Залишається незмінним основний напрямок розвитку міста, його індустріальна спрямованість, а також перелік заводів, які в ньому розташовані. Цікаво, що в путівнику зазначено суму, яку місто отримує від промисловості, а саме 7 мільярдів рублів на рік. Слід також відзначити, що в путівнику 1985 р. можна побачити певну еволюцію у підході до характеристики екологічного образу Харкова. Зокрема, звертається увага на процес забудови зелених зон культурно-розважальними майданчиками, що демонструє пошук балансу між природною екологічною складовою міста та розвитком міської інфраструктури².

Путівник 1986 р. (рис. 8) з перших сторінок представляє Харків як «індустріального гіганта», ілюструючи це фотографіями, що зображують промисловість міста. Харків подано як один із найважливіших центрів України та СРСР, який «попереду в усіх сферах», включаючи індустріальний розвиток та озеленення. Вступна частина путівника, що містить загальні відомості, особливий акцент робить на індустріальному образі міста (опис супроводжується фотографіями промислової інфраструктури). Як і в деяких

¹ Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1984. 63 с.

² Лейбфрейд А. Ю., Реусов В. А., Тиц А. А. и др. Харьков. Архитектура, памятники, новостройки: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1985. 152 с.

попередніх виданнях, автори путівника 1986 р. приписують Харкову лідерство в озелененні серед інших міст України, описуючи зелені зони як популярні місця для відпочинку місцевих жителів¹.

Путівник 1988 р. (рис. 9) відрізняється від попередніх тим, що охоплює не лише місто Харків, а й всю Харківську область. Завдяки цьому автори намагаються порівняти Харків з іншими містами області та підкреслити його унікальні особливості. Зокрема, автори видання наголошують, що визначальну роль у розвитку міста відіграє промисловість «індустріального гіганта». Ще однією особливістю цього путівника є те, що він дозволяє порівняти образ екологічного Харкова з описами зелених зон інших міст і селищ Харківщини².

Як уже було зазначено, під час дослідження було використано колекцію видових листівок Харкова 1960–1980-х рр. Загалом було залучено трохи більше 300 зображень. Усі вони були зібрані Ю. О. Дмитренко у межах магістерської дипломної роботи «Репрезентація візуальних образів Харкова в путівниках і видових листівках 1950–1980-х рр.» (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023) та наукового проєкту «Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (2018–2021). Оригінали листівок зберігаються в Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка та приватній колекції Ю. О. Дмитренко.

Слід відзначити, що видові листівки з індустріальними та екологічними образами Харкова радянських часів відігравали ключову роль у формуванні офіційного візуального наративу міста. Вони слугували засобом пропаганди, створюючи ідеалізоване уявлення про Харків як сучасний соціалістичний мегаполіс. Проте візуальні репрезентації, що містилися на листівках, часто не відповідали реальній ситуації. Наприклад, образ екологічно чистого Харкова суперечив фактичному екологічному стану промислового міста, а зображення

¹ Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1986. 167 с.

² Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1988. 243 с.

промислових підприємств майже не зустрічалися – про їхню присутність можна було лише здогадуватися через фото будинків культури при заводах. Водночас індустріальний образ міста був значно більш помітним у фото, що публікувалися в туристичних путівниках. Там активно демонструвалися заводи, науково-дослідні комплекси та транспортна інфраструктура. Видові листівки та фотографії з путівників відображають особливості візуальної репрезентації Харкова у пізньорадянський період. Насамперед, вони засвідчують відсутність цілісного образу міста, що поєднував би його індустріальну, культурну та наукову складові.

Методологія дослідження. У межах дослідження репрезентації індустріального та екологічного образів Харкова в міських путівниках 1960–1980-х рр. було застосовано комплекс методів дослідження.

Передусім під час дослідження використовувалися загальнонаукові методи, зокрема аналіз, синтез, індукція та дедукція. Метод аналізу дав змогу розкласти складні явища, пов'язані з репрезентацією міського образу, на окремі складові, наприклад текстуальні, візуальні та тематичні. Метод синтезу, навпаки, дозволив інтегрувати ці елементи в цілісне уявлення про образи Харкова в путівниках. Індуктивний метод було використано для узагальнення особливостей репрезентації міських образів у джерелах. Дедукція дозволила перевірити сформульовані гіпотези про характер взаємодії індустріального та екологічного образів у ширшому контексті радянської міської культури.

Основними серед загальноісторичних методів стали історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний методи, які в сукупності дозволяють глибше зрозуміти динаміку формування та взаємозв'язок різних образів міста у радянському дискурсі міського простору.

Історико-порівняльний метод використано для аналізу змін у репрезентації індустріального та екологічного аспектів міського образу Харкова у путівниках різних років. Порівняння видань, що охоплюють декілька

десятиліть, дало змогу виявити, як трансформувалися акценти у зображенні міста залежно від соціальних та економічних умов, політичного контексту та змін у культурній політиці радянської держави. Застосування цього методу дозволило також дослідити, яким чином індустріальні й екологічні елементи поєднувалися або конфліктували в текстах та зображеннях путівників і видових листівок, як змінювалося їхнє співвідношення та вагомість у представленні міського середовища.

Історико-типологічний метод забезпечив можливість класифікації міських путівників за характером репрезентації міського простору та домінуванням певного типу образу – індустріального, екологічного або змішаного. За допомогою цього методу виявлено основні типи путівників, визначено повторювані риторичні та візуальні елементи, які формували усталені моделі опису образів Харкова, а також виявлено відмінності у підходах до зображення міста протягом різного часу.

Історико-системний метод дозволив розглядати путівники як частину ширшої комунікативної та культурної системи, у межах якої відбувалося формування і трансляція міського образу. Цей метод передбачає вивчення джерел у контексті взаємодії різних чинників, наприклад історичних, соціально-економічних, ідеологічних, урбаністичних тощо. Репрезентації міста в путівниках не аналізуються ізольовано, а натомість розглядається як результат системної взаємодії між державною політикою, офіційною міською ідентичністю, урбаністичним плануванням і культурною практикою радянських часів.

Важливим аналітичним поняттям у представленому дослідженні є «образ міста», що ґрунтується на концепції американського архітектора і теоретика урбаністики К. Лінча, викладеній у його праці «The Image of the City»¹. Дослідник стверджував, що сприйняття міста формується у свідомості людини

¹ Lynch K. The Image of the City. Cambridge, MA: MIT Press, 1964. 194 p.

через ментальні карти, які складаються з п'яти ключових елементів: шляхів (доріг, вулиць), меж (країв), районів, вузлів (ключових точок перетину) та пам'яток (виразних просторових об'єктів). Ці елементи впливають на те, як людина інтерпретує міський простір та орієнтується в ньому. Використання теоретичної моделі К. Лінча дозволило краще зрозуміти механізми формування уявлень про місто, які фіксуються у текстах та ілюстраціях радянських путівників, а також виявити, яким чином індустріальні й екологічні образи Харкова ставали частиною ментальної карти Харкова пізньорадянських часів.

Комплексне застосування згаданих вище методів дало змогу забезпечити всебічне та цілісне бачення репрезентації індустріального та екологічного образів Харкова у міських путівниках радянської доби. Завдяки обраній методології дослідження стало можливим не лише виявити змістові особливості репрезентації міських образів, але також дослідити характерні особливості їх створення та використання в контексті радянського ідеологічного дискурсу.

Наукова новизна роботи визначається дослідженням репрезентації індустріального та екологічного образів Харкова на основі туристичних путівників 1960–1980-х рр. Більшість існуючих досліджень зосереджені або на промисловій спадщині міста, або на питаннях екологічної стійкості, тоді як взаємодія цих двох аспектів, зокрема в путівниках, все ще залишається малодослідженою темою. У межах роботи здійснено порівняльний аналіз того, як індустріальні та екологічні образи Харкова співіснують і доповнюють один одного в міських путівниках пізньорадянського часу.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку джерел та літератури, а також додатків.

Таким чином, джерельна база роботи є репрезентативною, методологія дослідження включає загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи дослідження. Враховуючи наявну історіографічну ситуацію, слід наголосити на важливості представленого дослідження, яке

присвячено репрезентації індустріального та екологічного образів Харкова в міських путівниках 1960–1980-х рр.

РОЗДІЛ І. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ОБРАЗУ ХАРКОВА В МІСЬКИХ ПУТІВНИКАХ 1960–1980-х рр.

Протягом 1960–1980-х рр. Харків був одним із найбільших і промислово розвинених міст України. Від часу заснування у XVII ст. місто послідовно перетворювалося на важливий осередок промисловості й торгівлі, приваблюючи підприємців, інженерів і робітників з різних регіонів країни. Упродовж XX ст. Харків остаточно утвердився як один із провідних індустріальних центрів України. Донедавна означення міста як потужного індустріального осередка використовувалося для його характеристики. Враховуючи це, варто визначити, як індустріальний образ Харкова було представлено у радянських міських путівниках 1967–1988 рр., що слугували не лише інформаційними довідниками, а й інструментами формування уявлень про місто та його функціональне призначення серед широкого загалу людей.

Перед тим, як почати детальний аналіз путівників, слід визначити та проаналізувати спільні риси, притаманні всім виданням, включеним до дослідження. Насамперед варто зазначити, що всі вони були опубліковані харківським видавництвом «Прапор», яке відігравало провідну роль у створенні та популяризації офіційного образу міста в радянський період. Попри певну індивідуальність у дизайні кожного з видань, вони мають подібну структуру тексту, стилістику викладу та спільні ідеологічні настанови. У всіх них послідовно простежується намагання сформувати у читача уявлення про Харків як про сучасне індустріальне місто, що динамічно розвивається в межах радянського соціалістичного проєкту. Така спільність дозволяє розглядати ці путівники не лише як окремі джерела, а й як елементи цілісної інформаційно-пропагандистської системи. Наприклад, у кожному з путівників наголошується

на отриманні містом Ордена Леніна (найвищої нагороди СРСР)¹ за «успіхи в розвитку сільського господарства, статус важливого вузла залізничних, повітряних, автомобільних шляхів, великого наукового та культурного центру»² (пер. з рос.). Інший показовий приклад – згадка про іноземних журналістів, які приїздили до міста після Другої світової війни і дивувались тому, як швидко відновився Харків (менше ніж за 50 років)³. Фотографії, представлені у путівниках, також мають низку спільних рис і виконують важливу ідеологічну функцію. Більшість знімків демонструють типові індустріальні пейзажі, об'єкти соціальної інфраструктури, новобудови та благоустроєні громадські простори, створюючи уявлення про Харків як про сучасне, впорядковане та індустріально розвинене місто. Ці візуальні образи, як і текстовий супровід, формувалися в контексті радянської пропаганди і мали на меті не лише інформувати, а й переконувати читача у перевагах соціалістичної моделі урбанізації.

Загалом, зміст путівників має пропагандистський характер, який зокрема помітний на прикладі клішованих радянських слів про «трудолюбство», «командну роботу», «братерство», «мир», «щастя народів» тощо, які використовувалася для опису Харкова⁴. Наприклад в путівнику 1967 р. можемо зустріти такий пасаж: «Вся країна допомогла відновлювати індустріальний Харків, і він піднявся з попелу та руїн ще кращим, ніж був до війни»⁵ (пер. з рос.).

Важливо виокремити певні критерії, за якими міські путівники, обрані для дослідження, можна віднести до таких, що репрезентують індустріальний образ Харкова. Одним із ключових індикаторів є звернення до символіки й риторики, пов'язаної з державними відзнаками, зокрема до згадок про Орден Леніна, що

¹ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова ... С. 20; Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 5; Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель ... С. 11.

² Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 5.

³ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 16; Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова ... С. 19; Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель ... С. 10; Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель ... С. 10.

⁴ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 9.

⁵ Там само. С. 18.

посідають помітне місце вже на перших сторінках більшості путівників. Місто отримало цю відзнаку в 1970 р. Орден Леніна, заснований у 1930 р., був однією з найвищих нагород у СРСР і вручався за видатні досягнення в галузях промисловості, науки, освіти, сільського господарства та державного управління. У випадку Харкова ця відзнака мала виняткове ідеологічне та символічне значення. Протягом першої третини ХХ ст. у процесі масштабної радянської індустріалізації, Харків перетворився на один із ключових промислових центрів Української РСР і всього СРСР. Місто активно розвивалося як осередок машинобудування, електротехнічної, легкої та важкої промисловості, а також науки й освіти, що гармонійно поєднувалося в офіційному образі «соціалістичного міста майбутнього». За цих умов Орден Леніна постає в якості емблеми трудових досягнень міста. Згадки про нього у путівниках не лише виконували функцію вшанування минулих звершень, а й зміцнювали ідентичність Харкова як індустріального міста. Відтак згадка про Орден Леніна є одним з основних критеріїв, що дозволяють інтерпретувати путівники як такі, що формують і підтримують індустріальний імідж Харкова в радянському урбаністичному дискурсі.

Іншим ключовим індикатором індустріального розвитку Харкова є просторовий розвиток міста. Як відомо, житлові комплекси та культурні інституції будувались у місті з врахуванням розташування промислових об'єктів, які стали невід'ємною частиною міського ландшафту. Зокрема, у путівнику 1984 р. «Встречи с Харьковом», авторства Ю. Герасименка, наводяться спогади, які так чи інакше пов'язані з промисловими підприємствами міста, їх функціонуванням і розвитком. У спогадах заводи постають не лише як економічні осередки, а й як невід'ємна частина повсякденного життя харків'ян¹. Вони були присутні у всіх галузях міського життя і стали важливою складовою соціальної та культурної реальності,

¹ Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель ... С. 1-3.

починаючи з дитячих років. Ідея про те, що Харків є містом, багатим на промисловість, і впевненість у цьому, як у незаперечному факті, сприяли формуванню індустріального образу міста.

Ще одним важливим індикатором Харкова як промислового осередку були різноманітні пам'ятники робочої слави та відомчі заводські музеї, присвячені індустріалізації міста. Наприклад, у путівниках 1972 р. та 1976 р. можна помітити чергування згадок про заводи та пов'язані з ними об'єкти, які гармонійно поєднуються, утворюючи цілісні туристичні маршрути індустріальним Харковом. Таку гармонію історик Р. Любавський називає «архітектурним маніфестом» соціалістичного міста¹.

Отже, можна зробити висновок, що на формування індустріального образу Харкова пізньорадянських часів впливали кілька ключових чинників: по-перше, державні відзнаки, які визначали внесок міста у розвиток промисловості як на рівні союзної, так і на рівні місцевої економіки (показовим прикладом слугує Орден Леніна); по-друге, самосвідомість місцевого населення, яке через свою повсякденну діяльність усвідомлювало важливість промисловості для життєдіяльності міста; по-третє, структура міського простору, яка передбачалася існування не лише промислових підприємств, але також пов'язаних із ними різноманітних мнемонічних об'єктів (пам'ятників, місць тощо).

Отже, радянські міські путівники сприяли формуванню образу Харкова як типового індустріального міста, що відповідало офіційній державній ідеології. Водночас варто звернути увагу на окремі згадки в текстах, які, попри загальний ідеологічний вектор, демонструють певні особливості щодо репрезентації індустріального образу міста. Нижче буде розглянуто приклади з конкретних путівників, які унаочнюють ці відмінності.

¹ Любавський Р. Г. Образ «соціалістичних містечок» у Харкові та Запоріжжі в путівниках у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2022. Т. 5. С. 56.

Почнемо з путівника Харковом 1967 р., в якому багато уваги присвячено досягненням семирічного плану (1959–1965) та планам майбутньої розбудови Харкова. Наприклад, серед досягнень у путівнику згадується спорудження 3 млн. квадратних метрів житла, а серед планів – спорудження ще 5 млн. квадратних метрів¹. Окрему увагу приділено заводам Харкова («Електротяжмаш», «Серп і Молот», ХЕМЗ тощо), які зокрема виготовляли продукцію для різних країн (Монгольської Народної Республіки, Об'єднаної Арабської Республіки, Куби, Індії, Камбоджі тощо)². У путівнику зазначено, що машинобудівну продукцію харківських підприємств було експортовано в 60 країн світу³. Крім того, зазначається, що протягом 1959–1965 рр. у місті було створено 8 комплексно-механізованих підприємств та 50 цехів уже існуючих підприємств⁴.

Загалом, путівник 1967 р. складається з семи частин: знайомство з історією Харкова, промисловість й транспортна інфраструктура, наука та освіта, культура й мистецтво, охорона здоров'я, історичні місця й пам'ятки та довідки. Весь путівник звеличує досягнення Харкова після Другої світової війни, його «шалені темпи розвитку», важливість міста для розвитку СРСР тощо. Текстова інформація супроводжується різноманітними фотографіями, які репрезентують образ Харкова, як індустріального міста (рис. 10,11,12). Наприклад, на них можна побачити індустріальні підприємства, промислову продукцію, працівників заводів тощо.

Незважаючи на різноманітність представлених в путівнику свідчень, презентований в ньому індустріальний образ Харкова тим не менш є доволі фрагментарним. Очевидним є бажання авторів наголосити на найбільш важливих досягненнях галузі, що призвело до ігнорування загальних тенденцій

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 18.

² Там само. С. 46.

³ Там само. С.10.

⁴ Там само. С. 46.

промислового розвитку міста. Як уже відзначалося, у пізньорадянські часи Харків був одним із провідних промислових центрів Української РСР та СРСР, в якому розвивалися різноманітні галузі важкої й легкої промисловості. Кожна з них відігравала важливу роль як у загальносоюзній економіці. Особливого розвитку набули машинобудівна, електротехнічна, легка та харчова промисловість. Продукція харківських підприємств була широко затребуваною не лише на внутрішньому радянському ринку, але й експортувалася за кордон.

У путівнику 1967 р. подано детальний перелік ключових промислових підприємств Харкова. Звернемося до аналізу їхнього розподілу за галузевим принципом і розглянемо, яку роль ці підприємства відігравали в індустріальному комплексі:

1) Машинобудування було однією із провідних галузей Харкова, відомого своїми великими підприємствами. У путівнику надається коротка характеристика наступним машинобудівним заводам: ХТЗ імені С. Орджонікідзе¹, Турбінний завод імені С. М. Кірова², Верстатобудівний завод імені С. В. Косіра³, Моторобудівний завод «Серп і Молот»⁴, Підшипниковий завод⁵, Завод «Кондиціонер»⁶ та Велосипедний завод імені Г. І. Петровського⁷. Як відомо, ХТЗ імені С. Орджонікідзе спеціалізувався на виробництві тракторів для сільського господарства та промисловості. Це було найважливіше підприємство для забезпечення механізації сільського господарства в СРСР. Турбінний завод імені С. М. Кірова займався виробництвом турбін для енергетичних об'єктів, що сприяло розвитку енергетичної галузі та забезпечувало СРСР необхідними потужностями для вироблення електрики. Верстатобудівний завод імені С. В. Косіра випускав обладнання для обробки

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 48.

² Там само. С. 52.

³ Там само. С. 60.

⁴ Там само. С. 60.

⁵ Там само. С. 62.

⁶ Там само. С. 64.

⁷ Там само. С. 66.

різних матеріалів. Цей завод забезпечував обладнання для інших машинобудівних підприємств. Моторобудівний завод «Серп і Молот» виробляв двигуни, які використовувалися в різних галузях: від автомобільної та авіаційної до сільськогосподарської техніки. Підшипниковий завод виробляв підшипники, які були важливим компонентом для машинобудування, забезпечуючи роботу двигунів, механізмів та транспортних засобів. Завод «Кондиціонер» займався виробництвом кондиціонерів, що було важливим для забезпечення комфортних умов у побутових та виробничих приміщеннях. Велосипедний завод імені Г. І. Петровського виробляв велосипеди, які були популярним транспортним засобом у СРСР.

2) Електротехнічна галузь займала важливе місце в економіці міста. У путівнику 1967 р. було згадано два підприємства, що виготовляли обладнання для енергетики: «Електроважмаш» імені В. І. Леніна¹ та Електромеханічний завод². Перший завод спеціалізувався на виробництві турбогенераторів із водневим охолодженням. Це підприємство забезпечувало ключові об'єкти енергетики високоефективним устаткуванням, граючи значної ролі у забезпеченні електричної енергії. Своєю чергою на Електромеханічному заводі виробляли потужні двигуни та щити управління, які були необхідні для промислового та енергетичного секторів.

3) Легка промисловість в путівнику 1967 р. була представлена лише однією фабрикою – «Червона нитка»³. Це підприємство спеціалізувалося на виробництві тканин, які використовувалися як для побутових потреб, так і швейної промисловості (текстильна продукція побутового та виробничого використання).

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 54.

² Там само. С. 58.

³ Там само. С. 66.

4) Харчова промисловість в путівнику 1967 р. також була представлена лише однією фабрикою – «Жовтень»¹.

Таким чином, перший путівник презентував образ Харкова як багатопрофільного індустріального центру із високорозвиненими галузями машинобудування та електротехніки, які забезпечували виробництво складної техніки та промислового обладнання. Водночас легка та харчова промисловість, які відігравали не менш важливу роль у структурі економіки, були представлені лише двома підприємствами. Можна припустити, що путівник 1967 р. презентував певною мірою ідеалізований образ Харкова як індустріального міста, сконструйований під впливом офіційної радянської пропаганди, де важка промисловість відігравала ключову роль.

Перейдемо до наступного путівника Харковом – 1972 р., який пропонує два маршрути для самостійного ознайомлення з містом, вже з перших сторінок помітним є акцент на індустріальному характері Харкова. Ще до безпосереднього опису об'єктів, включених до маршрутів, читач отримує узагальнену характеристику міста: один маршрут присвячений історичному Харкову, натомість інший – місту сучасному, а саме промислового. Такий підхід свідчить про прагнення авторів підкреслити двоєдину природу міського образу Харкова (з одного боку, міста з багатою історичною спадщиною, а з іншого боку, міста як потужного індустріального центру). Відтак структура путівника логічно поєднує минуле й сучасне, репрезентуючи Харків як місто, що має історичне коріння та значний техніко-економічний потенціал для подальшого розвитку². Уже на початку путівника зазначено, що перший маршрут відображає історію міста, а другий – його тогочасний індустріальний потенціал. Якщо у першому маршруті йдеться про ключові історичні пам'ятки, визначні місця та постаті, що відіграли важливу роль у минулому Харкова, то

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 70.

² Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель ...

другий маршрут, присвячений індустріальному образу міста, містить також опис локацій, пов'язаних із «революційною та робітничою славою». Такі місця за своєю суттю ближчі до історичного, ніж до індустріального нарративу. Можна припустити, що специфіка цього путівника була зумовлена ідеологічними настановами радянського періоду, які вимагали поєднувати тему промислового розвитку з темою «класової боротьби». Водночас таке тематичне перемішування певною мірою розмиває чіткість індустріального образу Харкова, подаючи його у менш виразному й звуженому вигляді, ніж це відповідало реальному економічному розвитку міста в досліджуваний період.

Показово, що в путівнику міститься офіційна інформація про чисельність населення Харкова згідно Всесоюзного перепису населення 1970 р., а також про освітні та культурні заклади: «понад 400 промислових підприємств, 21 вищий навчальний заклад, близько 40 середніх спеціальних навчальних закладів, 118 середніх шкіл, 19 восьмирічних шкіл, 31 школа робітничої молоді, близько 100 науково-дослідних та проектних інститутів, 6 театрів, 7 кінотеатрів, понад 900 бібліотек, 15 стадіонів, Історичний музей, Художній музей, філармонія, цирк, планетарій»¹ (пер. з рос.).

Розглянемо, як у путівнику Харковом 1972 р. представлені різні галузі промисловості та яким чином вони репрезентують образ індустріальний образ міста. Загалом цей путівник містить відомості про машинобудівельну (Моторобудівний завод «Серп і Молот»², Завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева³, ХТЗ імені С. Орджонікідзе⁴, Турбінний завод імені С. М. Кірова⁵, Велосипедний завод імені І. Г. Петровського⁶, Машинобудівельний завод «Кондиціонер»⁷,

¹ Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель ... С. 6.

² Там само. С. 48

³ Там само. С. 51.

⁴ Там само. С. 60.

⁵ Там само. С. 54

⁶ Там само. С. 49.

⁷ Там само. С. 56.

Верстатобудівний завод імені С. В. Косіора¹) та електротехнічну галузі промисловості («Електротяжмаш» імені В. І. Леніна², Електромеханічний завод імені 50-річчя Жовтневої революції³). Як можна побачити, перелік промислових підприємств, представлений у путівнику 1972 р., лише незначною мірою відрізняється від наведеного в попередньому виданні. Однак специфіка структури цього путівника, побудованого на дихотомії двох образів міста: історичного та індустріального. Ця обставина зумовлює вибір інформації та особливість її презентації. Індустріальний образ Харкова презентується через опис найбільших підприємств важкої промисловості. Відтак, кількість згаданих заводів, а також кількість галузей промисловості, є меншою порівняно з попереднім путівником. Очевидно, що путівник 1972 р. тяжіє не до енциклопедичної повноти, а до наочності, що відповідало меті екскурсійного формату та популяризації індустріального «обличчя» Харкова серед широкої загалу радянських людей.

У наступному путівнику Харковом – 1974 р.⁴ – чимало уваги було приділено «досягненням і планам» дев'ятої п'ятирічки (1971–1975). Уже титульна сторінка путівника буквально кричить про образ Харкова як індустріального осередку, а також міста «славних революціонерів та трудових традицій» (пер. з рос.). Невипадково дизайн путівника виконаний у чорно-червоних кольорах. Важливість та велич Харкова як індустріального міста в путівнику показані через будівництво певних промислових підприємств: «1931 року під Харковом виріс тракторний завод імені С. Орджонікідзе, одне з найбільших у світі підприємств тракторної промисловості. Через три роки набув чинності турбогенераторний завод імені С. М. Кірова, обладнаний за останнім словом техніки»⁵ (пер. з рос.).

¹ Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель ... С. 63.

² Там само. С. 64.

³ Там само. С. 53.

⁴ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова ...

⁵ Там само. С. 14-15.

У першому розділі путівника виклад починається з огляду історії Харкова, що логічно переходить у докладний опис промислового розвитку міста, підкріплений статистичними даними за період від 1913 р. до моменту видання путівника (1974). Особливий акцент зроблено на динаміці індустріального та культурного зростання Харкова в радянські часи. Саме радянська доба в путівнику презентується як етап стрімкого розвитку, під час якого місто перетворилося на один із провідних центрів промисловості, науки та освіти Української РСР: «За роки Радянської влади Харків перетворився в один із центрів передової соціалістичної культури. До Великої Вітчизняної війни у 73 вишах та 41 технікумі міста готувалися кваліфіковані кадри для всіх галузей народного господарства. У 70 науково-дослідних інститутах та спеціальних лабораторіях велася велика наукова робота. У місті було збудовано Палади культури, кінотеатри, бібліотеки, музеї»¹ (пер. з рос.).

Змістовно путівник 1974 р. майже не відрізняється від путівників попередніх років. Так, наприклад, вчергове було вказано на приїзд іноземних журналістів до Харкова після Другої світової війни та їх впевненість у тому, що на відновлення промисловості й інфраструктури міста піде не менше 50 років, але завдяки «братському руському народу та його братерству» це відновлення зайняло всього лише кілька років². Крім того, у путівнику багато уваги приділяється тогочасним досягненням «народного господарства»: «За три роки дев'ятої п'ятирічки обсяг промислового виробництва на заводах та фабриках міста збільшився на 24 відсотки. Понад план виготовлено продукції на 256 мільйонів рублів. Нині Харків – один із найбільших машино-будівельних центрів країни»³ (пер. з рос.).

Кількість згаданих промислових підприємств в путівнику 1974 р., порівняно з попередніми, була меншою, але згадувані галузі промисловості

¹ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова ... С. 16.

² Там само. С. 19.

³ Там само. С. 20.

навпаки були певною мірою розширені або деталізовані: машинобудівна (ХТЗ імені С. Орджонікідзе, Завод тракторних деталей «Поршень»), верстатобудівна (Завод «Електроверстат», Верстатобудівний завод), авіаційна (Харківський авіаційний завод імені Ленінського комсомолу), енергетичне машинобудування (Харківський завод «Гідропривід»), оборонна (Завод імені В. О. Малишева) та поліграфічна (Завод поліграфічних машин).

Окремої уваги заслуговує специфіка викладу матеріалу в путівнику 1974 р. На відміну від путівників 1967 р. та 1972 р., де структура тексту була більш продуманою, з виокремленням маршрутів, об'єктів та тематичних блоків, в путівнику 1974 р. інформація подається суцільним текстом, подібно до наративу з підручника з історії. Вочевидь, такий підхід суперечить основним засадам жанру міського путівника, адже ускладнює сприйняття матеріалу і не дозволяє виокремити ключові елементи. Зокрема, індустриальні об'єкти згадуються побіжно, без належного акцентування їхнього значення для економіки міста. Вони представлені як другорядні компоненти загального історичного наративу, а не як центральні елементи індустриального образу Харкова. Такий спосіб подачі нівелює враження про Харків як великий промисловий центр. Крім того, наведений візуальний матеріал путівника також неначе навмисно ігнорує образ Харкова як промислового гіганта. Фотографії в путівнику здебільшого зосереджені на архітектурних або культурних об'єктах. Натомість зображення промислових підприємств та індустриальних ландшафтів міста відсутні. Таким чином, як текстове, так і візуальне наповнення путівника 1974 р. надає ще більш фрагментований індустриальний образ Харкова пізньорадянських часів.

Наступний путівник – 1976 р.¹ – є помітно інформативнішим у порівнянні з попереднім, виданим у 1974 р., однак за структурою та композицією значною мірою відсилає до путівника 1972 р. Ця подібність зумовлена, зокрема,

¹ Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель ...

авторським колективом, над обома виданнями працювали Г. Андрєєва та В. Олійник. Зміст путівника 1976 р. урізноманітнено тогочасними статистичними даними, зокрема щодо обсягів виготовленої продукції за останній рік, а також включено інформацію про нові забудови, що з'явилися у місті, та плани майбутнього розвитку інфраструктури. Таким чином, путівник поєднує вже усталені наративні практики репрезентації Харкова як індустріального міста з оновленими відомостями, покликаними демонструвати динаміку його промислового розвитку.

Показово, що в путівнику 1976 р. вперше з'являються згадки про функціонування аеропорту¹ та лікарень², які існували до того. Ймовірно, попереднє ігнорування цих установ у текстах 1960-х – початку 1970-х рр. було зумовлене ідеологічними умовами, коли важливіше було згадати про розвиток важкої промисловості, ніж про становище інших галузей економіки. Натомість у путівнику 1976 р. спостерігається прагнення авторів сформувати більш повний і позитивний образ міста, який має не лише розгалужену виробничу, але також сучасну транспортну та соціальну інфраструктуру.

Ще одним важливим акцентом у путівнику є висвітлення розвитку освіти та науки в Харкові. Автори підкреслюють як вагомі наукові здобутки, так і динамічне зростання освітньої інфраструктури, що посилює образ Харкова не лише як індустріального, а й як інтелектуального центру України: «у місті працює кожен сьомий учений України та працює кожен п'ятий науковий заклад республіки. У Харкові працює науковий центр Академії наук УРСР. У навчальних закладах міста здобувають освіти (включаючи вечірнє та заочне навчання) близько 130 тисяч студентів»³ (пер. з рос.).

Як і в путівнику 1972 р., окремий розділ присвячено місту, що «крокує у майбутнє», мова в якому йде «про перспективи будівництва у Харкові, про те,

¹ Андрєєва Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель ... С. 6.

² Там само. С. 10.

³ Там само. С. 8.

яким він буде у недалекому майбутньому»¹ (пер. з рос.). Автори ставлять чимало питань про подальший розвиток міста, передусім звертаючи увагу на важливість комплексного підходу: «Яким він буде у недалекому майбутньому? У десятому п'ятиріччі намічено побудувати понад мільйон квадратних метрів житла. Просторі площі, будинки на 20-25 поверхів стануть характерною рисою силуету Харкова 80-90 років. Найближчими роками буде завершено забудову районів Павлова поля та Селекційної Станції. Продовжиться будівництво нових житлових масивів Рогані та на Олексіївці. Інтенсивне будівництво вестиметься на Салтівському житловому масиві на проспекті Гагаріна... Реконструкція центру вже розпочалася. На місці старих будинків незабаром зростуть висотні житла будівлі, корпуси науково-дослідних інститутів та проектних організацій, адміністративні та культурно-освітні установи»² (пер. з рос.).

У путівнику 1976 р. представлено ті самі галузі промислового розвитку Харкова, що й у виданні 1972 р.: машинобудівельна (Моторобудівний завод «Серп і Молот»³, Завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева⁴, ХТЗ завод імені С. Орджонікідзе⁵, Велосипедний завод імені І. Г. Петровського⁶, Машинобудівельний завод «Кондиціонер»⁷, Турбіновий завод імені С. М. Кірова⁸), електротехнічна («Електротяжмаш» імені В. І. Леніна⁹, Електромеханічний завод імені 50-річчя Жовтневої революції¹⁰) та верстатобудівна (Верстатобудівний завод імені С. В. Косіора¹¹). Опис та послідовність заводів в путівнику залишилися незмінними. Фотографій, які презентували індустріальний образ міста, у путівнику 1976 р. доволі мало. У

¹ Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель ... С. 97.

² Там само. С. 98-100.

³ Там само. С. 66.

⁴ Там само. С. 69.

⁵ Там само. С. 85.

⁶ Там само. С. 68.

⁷ Там само. С. 82.

⁸ Там само. С. 76.

⁹ Там само. С. 92.

¹⁰ Там само. С. 73.

¹¹ Там само. С. 90.

розділі про промисловість міста більше фотографій будівель, ніж заводів та заводської продукції. Схожа ситуація з фотографіями була в путівнику Харковом 1972 р.

У наступному путівнику – 1978 р.¹ – вже в першому абзаці міститься характеристика Харкова як важливого індустріального центру. Водночас промисловість у загальній структурі тексту репрезентується не як визначальна риса міста, а як одна з кількох провідних галузей, поруч із наукою, культурою та освітою: «Харків – один із найбільших промислових, культурних та науково-технічних центрів країни. Зовнішність Харкова виразний і самобутній. Кожен новий день надає йому нових рис. Місто будується, гарнішає, бурхливо розвивається його промисловість, розквітає наукове та культурне життя»² (пер. з рос.). Представлений опис майже не відрізняється від характеристики міста в попередніх виданнях, водночас автори вкотре акцентують увагу на комплексному та поступальному розвитку Харкова.

Якщо ж розглядати репрезентацію образу індустріального міста, цей путівник є найменш показовим серед інших видань, які було використано в дослідженні. Лише в одному розділі під назвою «Алея гігантів» згадуються найбільші заводи Харкова, проте їх опис обмежується лише загальними відомостями. У цьому ж розділі є лише одна фотографія, яка мала би проілюструвати індустріальний образ міста – це фотографія колони тракторів (рис. 13). Очевидно, що цього недостатньо для створення повноцінного образу Харкова як індустріального гіганта Української РСР та СРСР загалом. Таким чином, в путівнику представлена лише машинобудівна промисловість (Моторобудівний завод «Серп і Молот», Велосипедний завод імені І. Г. Петровського, Машинобудівельний завод «Кондиціонер», Турбіновий завод імені С. М. Кірова)³.

¹ Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель ...

² Там само. С. 3.

³ Там само. С. 11-13.

Окремої уваги заслуговує візуальний матеріал, представлений у путівнику 1978 р. Усі фотографії виконані в кольорі та, вочевидь, зроблені в теплу пору року. Це дозволило авторам візуально підкреслити наявність озеленення в міському просторі. На світлинах, навіть на фоні промислових підприємств, новобудов та культурних центрів, фіксується значна кількість зелених насаджень. У результаті створюється враження, що путівник репрезентує насамперед екологічний образ Харкова, в якому індустріальний компонент відходить на другий план. Таким чином, основна увага зосереджується не на промисловій потужності міста, а натомість на його благоустрої як складника міського культурного ландшафту.

Наступному путівнику – 1984 р. – значно відрізняється від попередніх та наступних путівників, які було використано під час дослідження. Як уже було відзначено, переважна більшість путівників пізньорадянського часу мали яскраве пропагандистське забарвлення та пропонували стандартизовану характеристику Харкова як соціалістичного міста «трудової слави». Натомість у путівнику 1984 р. Харків постає не лише як об'єкт опису, а як особисто значуще для автора – письменника Ю. Герасименка – місце. Автор з перших сторінок відкриває читачеві автобіографічний вимір оповіді: він виріс на околиці робітничого Харкова, і саме з цим містом пов'язані його дитячі спогади. Така інтонація створює більш емоційний і персоналізований наратив, який відрізняється від попередніх путівників, орієнтованих переважно на офіційний, ідеологізований образ міста¹. Структура путівника та специфіка презентації Харкова передусім ґрунтуються на особистих спогадах та враження автора – мешканця міста.

Водночас слід відзначити, що хоча путівник 1984 р. вирізняється художнім стилем викладу та певною мірою нагадує збірку есеїв, проте його зміст загалом відповідає загальній ідеологічній лінії, властивій попереднім

¹ Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель ...

виданням. Автор не оминає увагою ключові досягнення Харкова в галузі промисловості, науки та культури в контексті соціалістичного розвитку. Текст містить чіткі ознаки радянської пропаганди, а також очевидною є прихильність автора до радянської влади та пануючої ідеології: «Того дня я вперше не просто зрозумів – усією істотою відчув: немає в мене нічого дорожчого за Радянську владу... Мені пощастило побувати в тому будинку, в тому залі, де було проголошено Радянську владу в Україні»¹ (пер. з рос.). Письменник також зазначає, що виріс в радянській школі, де він «навчився читати по плакатам»², тому щодо його суспільних та політичних поглядів особливих питань не виникає. Можна припустити, що якби погляди Ю. Герасименка не відповідали офіційній ідеологічній лінії, навряд чи його путівник був би схвалений до друку та рекомендований для ознайомлення широкому загалу людей.

Презентація індустріального Харкова у путівнику 1984 р. є одночасно типовою та унікальною у порівнянні з іншими виданнями. Зокрема, типовою для радянських путівників виглядає згадка про «любов» Леніна до Харкова, а також подив іноземних представників (журналістів, робітників тощо) щодо «дружелюбності» радянських робітників, які «всією країною відновлювали Харків»³. Також зазначається, що кількість промислових підприємств у місті на момент публікації становила 230⁴. Багато уваги автор приділив ХТЗ. У путівнику представлена історія створення тракторного заводу, починаючи з 1 жовтня 1931 р.⁵ ХТЗ постає як «мрія Леніна», яка начебто з'явилася ще в 1919 р.⁶, проте була втілена в життя згодом за рекордні 15 місяців (хоча іноземці були переконані, що на це підуть роки): «іноземні фахівці хитали головами: за таких умов, з такими недоліками... Роки та роки потрібні, щоб звести завод. Роки? 15 місяців – вирішили комуністи тракторбуду. І 1 жовтня 1931 року

¹ Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель ... С. 5.

² Там само. С. 10.

³ Там само. С. 10.

⁴ Там само. С. 3.

⁵ Там само. С. 9.

⁶ Там само. С. 8.

прикрашений квітами перший трактор зійшов із конвеєра»¹ (пер. з рос.). У путівнику кілька сторінок присвячена лише «величі тракторів» Харкова та їх поширення всією Європою, створення різних видів тракторів (Т-150К, Т-75, Т-200 тощо) та їх особливостям.

Автор путівника окремо розглядає найбільші та найважливіші заводи міста, надаючи кожному характеристику у публіцистичному стилі. Це, зокрема, виявляється у таких фразях: «Саме в цехах, у робочих нащадках, найбільш відчутними є неповторність Харкова, його славні традиції»² (пер. з рос.), а також: «“вперше в країні”, “вперше у світі” – під такими заголовками не раз повідомляли газети про трудові звершення помолотівців»³ (пер. з рос.).

Показово також, що в путівнику 1984 р. представлена лише машинобудівельна галузь промисловості (Моторобудівний завод «Серп і Молот», Велосипедний завод імені І. Г. Петровського, Турбіновий завод імені С. М. Кірова, ХТЗ імені С. Орджонікідзе та Транспортно-машинобудівельний завод імені В. О. Малишева)⁴. Хоча у путівнику згадано небагато заводів, водночас про кожне з цих підприємств автор розповідає докладно, спираючись на власні спогади. Автор ділиться особистим досвідом, пов'язаним із заводами Харкова, що немовби робить промислові підприємства невід'ємною частиною життя місцевого населення. У представленому на сторінках путівника наративі саме заводи визначають долю мешканців міста та впливають на формування впізнаваного «обличчя» Харкова як типового радянського індустріального центру.

Примітна особливістю путівника 1984 р. полягає в постійному зверненні Ю. Герасименка до різноманітних письменників та поетів, які поділилися своїми роздумами та враженнями про Харків (наприклад – П. Тичина⁵, В. Ватіс⁶

¹ Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель ... С. 8-9.

² Там само ... С. 12.

³ Там само. С. 13.

⁴ Там само. С. 3.

⁵ Там само. С. 11.

⁶ Там само. С. 11.

та ін.). Ці звернення не лише доповнюють наратив, а й суттєво впливають на стиль викладу автора, надаючи путівнику публіцистично-художнього характеру, про що вже було зазначено вище. Також у виданні зазначається про творчу активність робітників харківських промислових підприємств: «На заводі народилася й інша традиція: у роки першої п'ятирічки заводська багатотиражна газета “Молотарка” випускала окремим виданням літературний додаток. Тут починали друкуватися поети Борис Котляров і Зельман Кац, які працювали на заводі»¹ (пер. з рос.). Таким чином, заводи постають не лише як виробничі осередки, але насамперед як простори, тісно пов'язані з певними людьми. Промислові підприємства у путівнику уособлюють, зокрема, щоденну працю, життєві історії, культурні ініціативи, конструюючи таким чином більш «живий» наратив індустріального образу Харкова.

Аналізуючи візуальний матеріал путівника, варто зазначити, що фотографій, які б репрезентували індустріальний образ Харкова, нараховується небагато (рис. 14,15). Основну увагу приділено зображенням, що відображають історію міста (пам'ятники, пам'ятні місця, архітектурні об'єкти тощо). Очевидно, що такий підхід дозволяє насамперед наголосити на історичній та культурній спадщині Харкова, посунувши індустріальний аспект.

У наступному путівнику – 1986 р.² – уже на перших сторінках міститься характеристика Харкова як «індустріального гіганта», підкріплена фотографіями промислових підприємств міста (рис. 16). Харків постає як один із ключових промислових центрів Української РСР та СРСР загалом, який знаходиться «попереду в усіх сферах», зокрема в розвитку промисловості. Показовою є наступна цитата з путівника, присвячена індустріальному потенціалу міста: «Харків – великий центр машинобудування та металообробки. У місті 230 промислових підприємств та виробничих об'єднань,

¹ Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель ... С. 13.

² Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель ...

на яких працює понад 300-тисячний загін робітників. Промислові підприємства Харкова випускають трактори, турбіни, літаки, станки з програмним управлінням, промислові кондиціонери, підшипники, маркшейдерські інструменти, велосипеди, телевізори, фотоапарати, електробритви, будматеріали, хімічну продукцію, одяг»¹ (пер. з рос.). Загалом у путівнику представлені машинобудівна (Моторобудівний завод «Серп і Молот»², Завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева³, ХТЗ імені С. Орджонікідзе⁴, Турбінний завод імені С. М. Кірова⁵, Велосипедний завод імені І. Г. Петровського⁶, Машинобудівельний завод «Кондиціонер»⁷, Харківський електромеханічний завод⁸) та електротехнічна («Електротяжмаш» імені В. І. Леніна⁹, Електромеханічний завод імені 50-річчя Жовтневої революції¹⁰) галузі промисловості.

Попри те, що вже у вступній частині путівника за допомогою тексту та фотографій представлено індустріальний образ Харкова, основна увага все ж зосереджена на міській історії та культурній спадщині. Навіть згадані вище промислові підприємства розглядаються в путівнику в історичному контексті, що підтверджується відповідними фотографіями.

Останній путівник – 1988 р.¹¹ – відрізняється від попередніх тим, що він присвячений не лише Харкову, але також Харківській області. Цей путівник є хронологічно останнім серед досліджуваних радянських видань. Завдяки ньому можна порівняти індустріальний образ Харків зі схожими образами інших міст Харківщини та розглянути його особливості. Скористаємося цитатою з

¹ Орленко І. А. Туристу о Харькове: Путеводитель ... С. 5.

² Там само. С. 131.

³ Там само. С. 125.

⁴ Там само. С. 124.

⁵ Там само. С. 124.

⁶ Там само. С. 131.

⁷ Там само. С. 124.

⁸ Там само. С. 133.

⁹ Там само. С. 124.

¹⁰ Там само. С. 134.

¹¹ Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель ...

путівника, що присвячена індустріальному розвитку Харкова: «Центральний (Харків та прилеглі райони) відрізняється високим рівнем спеціалізації та концентрації промисловості, тому поряд з розвитком промисловості у Харкові створюються галузеві промислові центри у прилеглих до нього районах. Тут – один із провідних у країні комплексів енергетичного та електротехнічного, транспортного та сільськогосподарського машинобудування. Він включає понад десять найбільших підприємств, що мають республіканське та союзне значення. Це машинобудівні заводи імені В. А. Малишева та імені Ф. Е. Дзержинського; тракторний, турбінний та електромеханічний заводи; заводи «Електроважмаш», «Електромашина», «Кондиціонер», «Південкабель», підшипниковий та інші»¹ (пер. з рос.).

Загалом, як і в інших виданнях, у путівнику 1988 р. наголошувалося на винятковому значенні Харкова як «індустріального гіганта». Зазначалося, що жодне місто в Харківській області не могло зрівнятися з Харковом за промисловим потенціалом. Відображення цього факту є важливою особливістю путівника у контексті репрезентації індустріального образу Харкова.

Переходячи до висновків, слід схарактеризувати, як змінювалася репрезентація індустріального образу Харкова протягом 1960–1980-х рр. у міських путівниках. Насамперед відзначимо, що всі досліджувані видання мали багато спільних (типових) рис. У різних виданнях можна віднайти чимало наративів, що постійно повторювалися. Повною мірою це стосується впливу радянської пропаганди на створення міських путівників. Наприклад, всі автори приділяли чимало уваги возвеличенню радянської влади, зокрема вони наголошували на її винятковій ролі у відновленні Харкова після Другої світової війни. Багато фактів, пов'язаних із промисловим розвитком міста, часто повторювалися в різних путівниках і таким чином поступово набували

¹ Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель ... С. 9.

міфологізованого характеру. Показовими прикладами слугують розповіді про отримання Харковом Ордена Леніна та коментарі іноземних експертів щодо повоєнного відновлення міста. У багатьох путівниках пізньорадянських часів успіхи промислового розвитку Харкова пов'язувалися з радянською плановою економікою. Харків зображувався як «індустріальний гігант», найбільший промисловий осередок Української РСР та СРСР загалом. Втім, можна прослідкувати певну еволюцію індустріального образу міста, представленого в путівниках. Наприклад, поступово у досліджуваних виданнях індустріальний розвиток став зображуватися не ізольовано, а як складова більшого процесу, пов'язаного з комплексним розвитком міста та країни. Починаючи з другої половини 1970-х рр., автори путівників все частіше намагалися вмонтувати індустріальний образ міста в загальну історичну нарацію. За цих умов опис промислового розвитку Харкова поступово перетворився на своєрідне тло для розповіді про інші досягнення, зокрема у галузях освіти, науки та культури. Власне репрезентований в путівниках індустріальний образ також зазнав певних змін. Зокрема, замість опису промислових підприємств та статистичних даних щодо виготовленої продукції, все частіше індустріальний образ міста розкривався через пов'язані із заводами пам'ятники «робочої слави», відомчі заводські музеї, мнемонічні місця, архітектурні об'єкти тощо. Наочним підтвердженням цього слугують фотографії в путівниках. Тривалий час вони були типовими, часто повторювалися в різних виданнях, але поступово фотографії почали фіксувати промислову спадщину в контексті загального розвитку міста. Особливо це помітно на світлинах другої половини 1980-х рр. Отже, образ індустріального Харкова в путівниках 1960–1980-х рр., з одного боку, постає як типовий та уніфікований, вивірений радянською пропагандою, але з іншого боку, очевидною є фрагментація цього образу, поступово він розмивається та набуває контекстного характеру.

РОЗДІЛ II. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ОБРАЗУ ХАРКОВА В МІСЬКИХ ПУТІВНИКАХ 1960–1980-х рр.

Перед тим, як перейти до аналізу репрезентації екологічного образу Харкова в радянських путівниках, варто звернути увагу на екологічну політику СРСР упродовж 1960–1980-х рр., аби краще зрозуміти роль екологічного чинника в конструюванні образів радянських міст. У подальшому, спираючись на праці українських дослідників, буде побіжно розглянуто практики охорони навколишнього природного середовища та існуючу в той час нормативно-правову базу.

Як відомо, в Конституції СРСР 1977 р. були окремі статті, присвячені охороні природного середовища. Зокрема, Стаття 18 регламентувала раціональне використання всіх природних ресурсів на території СРСР: «В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в СРСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину.»¹ (пер. з рос.). Окрім цього, слід згадати ще дві статті, дотичні до екологічної проблематики. Стаття 42 гарантувала громадянам СРСР право на охорону здоров'я, а Стаття 67 покладала на громадян обов'язок берегти природу та охороняти її багатства².

Варто наголосити, що існував окремий закон, який регулював охорону природного середовища на території Української РСР. Йдеться про Закон «Про охорону природи Української РСР», ухвалений у 1960 р.³ За своїм змістом він

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 1977. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення: 15.02.2025).

² Там само.

³ Шемшученко Ю. С. Закон УРСР «Про охорону природи Української РСР» 1960. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл. URL:

повторював основні положення та завдання загальносоюзного законодавства. Дослідник А. О. Булгаков підкреслює значення цього закону як важливого етапу у комплексному врегулюванні питань раціонального використання та охорони земель в Україні. На його думку, цей закон підвищив правовий статус охорони природи до загальнодержавного рівня, заклавши науково обґрунтовані основи експлуатації земельних ресурсів¹. Однак наміри законодавства часто залишалися декларативними, адже в умовах пріоритету індустріалізації екологічні положення систематично ігнорувалися.

Схоже значення мав Закон «Про охорону природи в РРФСР» 1960 р. Політика охорони довкілля, визначена цим законом, становила важливу складову внутрішньої радянської політики, що було зумовлено сприйняттям природи як економічного ресурсу, «який служить потребам народного господарства»² (пер. з рос.). Закон установлював державний контроль над усіма природними багатствами: землею, водними ресурсами, надрами, лісами, повітряним простором, зеленими насадженнями, тваринним світом і навіть ландшафтами. Показово, що виконання багатьох вимог у межах екологічної політики було покладено на промислові підприємства, які мали вживати необхідні природоохоронні заходи³.

Очевидною була непослідовність і нерішучість державної політики у вирішенні проблем, пов'язаних з оптимізацією охорони природного середовища в СРСР. Зокрема, залишалися неврегульованими нагальні питання: здійснення протиерозійних заходів, раціональне водокористування, будівництво та експлуатація очисних споруд, заборона забудови без

http://www.history.org.ua/?termin=Zakon_URSR_Pro_okhoronu_pryrody_URSR_1960 (останній перегляд: 22.04.2025); Лісогорова К. М. Природоресурсне законодавство в Україні у 1960-1980-х роках // Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 3. С. 35.

¹ Булгаков А. О. Закон «Про охорону природи Української РСР» 1960 року – новий етап комплексного врегулювання раціонального використання та охорони земель // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 16-19.

² Закон РСФСР от 27.10.1960 «Об охране природы в РСФСР». URL: <https://www.consultant/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=8501#hpTkcfUasFPwIEVM> (дата звернення: 23.02.2025).

³ Там само.

відповідного екологічного захисту тощо. Це суттєво уповільнювало процеси охорони довкілля. Відповідальність за реалізацію природоохоронних заходів покладалася не лише на державні органи, а й на громадські організації. Радянська пропаганда наполегливо формувала образ екологічно чистих міст і дбайливого ставлення до природи. За порушення природоохоронного законодавства передбачалися адміністративні та кримінальні санкції. Проте, незважаючи на наявність жорстких норм, промисловий розвиток часто відбувався на шкоду довкіллю. Екологічні ініціативи нерідко залишалися формальними, однак сам факт їхнього існування свідчить про поступове визнання значущості проблем охорони навколишнього середовища на рівні державної політики¹.

Якими були результати такої екологічної політики? Окрім систематичного ігнорування чинного законодавства з боку державних органів, промислових підприємств і населення, додатковою проблемою стала неспроможність держави забезпечити належну реалізацію заходів з охорони навколишнього середовища. У пізньорадянські часи все частіше порушувалося питання необхідності розробки нових наукових технологій, пошуку шляхів раціональнішого використання природних ресурсів і впровадження науково обґрунтованих методів регулювання взаємодії між людиною та довкіллям. Однак багато прогресивних ідей залишалися нереалізованими. Очевидно, що причиною цього була необхідність фундаментальних змін в економічній моделі радянського суспільства та в його політичній системі, без яких екологічні реформи виявлялися неможливими.

Слід також згадати про 1986 р., коли екологічна ситуація в Україні зазнала катастрофічного погіршення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. У відповідь на трагедію радянська влада продемонструвала бездіяльність та

¹ Діхтяренко А. Як радянський екологічний хижак винищував українську природу. Український тиждень. 26 Квітня 2012. URL: <https://tyzhden.ua/iak-radianskyj-ekolohichnyj-khyzhak-vynyshchuvav-ukrainsku-pryrodu/> (дата звернення: 22.04.2025).

схильність до замовчування масштабів катастрофи, що ще більше підірвало довіру населення до державних інституцій¹. Лише у 1989 р. було розпочато системну роботу з ліквідації наслідків аварії, що дало змогу протягом кількох років негативним екологічним чинникам безперешкодно впливати на довкілля значної частини території країни, зокрема й на екологічний стан Харкова.

Втім, не можна стверджувати, що в радянський період екологічні проблеми залишалися поза суспільною увагою. У різні роки існувало чимало прикладів новаторських ініціатив, спрямованих на покращення стану довкілля та спроб їх реалізації на практиці. Особливу увагу приділяли вирішенню екологічних проблем міст, що є цілком логічним з огляду на стрімкі темпи урбанізації та індустріалізації в СРСР. Розглянемо кілька ключових екологічних концепцій, які мали значення для формування міського середовища того часу.

Передусім слід відзначити, що вже у 1920–1930-х рр. в СРСР була сформульована концепція так званих «зелених міст», яка передбачала проєктування радянських міських просторів не лише з естетичних та екологічних міркувань, а й відповідно до ідеологічних засад. Ідея «зеленого міста» була тісно пов'язана із соціалістичною ідеологією та втілювала прагнення до створення нового типу урбаністичного середовища, принципово відмінного від капіталістичного міста. Вона мала стати символом турботи держави про добробут трудящих. Озеленення розглядалося не просто як засіб благоустрою, а як один із інструментів побудови соціалістичного способу життя, здатний впливати як на умови існування, так і на світогляд радянських людей. Впровадження цієї політики здійснювалося централізовано, тобто через механізми державного планування та систему нормативного регулювання².

Проголошувалося створення «гігієнічних, культурних і зелених» міст. Міський зелений простір розглядався як важливий елемент інфраструктури

¹ Див.: Plokhly S. Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe Hardcover. New York: Basic Books, 2018. 404 p.

² Taylor C. M. Trees and Toxics in Soviet Town Planning. Items. April 21, 2020. URL: <https://items.ssrc.org/layered-metropolis/trees-and-toxics-in-soviet-town-planning/> (дата звернення: 11.02.2025).

соціалістичної модерності. Озеленення міського середовища розглядалося як інструмент і символ «побудови соціалізму», покликаний не лише покращити якість міського життя, а й компенсувати ризики, зумовлені інтенсивною урбанізацією та індустріалізацією. Концепція «міста-саду», запропонована британським урбаністом Е. Говардом, набула радянського переосмислення у вигляді моделі «заводу-саду», що передбачала інтеграцію зелених насаджень у структуру промислових зон. Зазначені ідеї намагалися втілюватися на практиці вже з перших років приходу більшовиків до влади¹.

Загальносоюзна політика та нормативи щодо міського озеленення знайшли своє втілення і в Харкові. Місто розглядалося як один із провідних прикладів реалізації концепції модерністського міста: генеральні плани його розвитку, починаючи з 1930-х рр., орієнтувалися на принципи Афінської хартії, зокрема передбачалося функціональне зонування міського простору та виокремлення рекреаційних територій. Водночас у плануванні міста відчутно простежується вплив ідей про «місто-сад»².

Фактична реалізація ініціатив з озеленення в Харкові вирізнялася системним та послідовним підходом. У місті була сформована система міських зелених насаджень, основні етапи розвитку якої охоплюють 1936–1983 рр. Протягом цього часу було створено розгалужену просторову модель системи міських зелених насаджень, що включала зелені осередки, клиноподібні зелені зони та міські ліси. Така структура забезпечувала рівномірний розподіл і доступність зелених територій, а також їхню інтеграцію з природними ландшафтами передмість. До 2000 р. в Харкові було досягнуто цільових

¹ Taylor C. M. Trees and Toxics in Soviet Town Planning. Items. April 21, 2020. URL: <https://items.ssrc.org/layered-metropolis/trees-and-toxics-in-soviet-town-planning/> (дата звернення: 11.02.2025).

² Гришина В. С., Осиченко Г. О. Еволюція системи озелених територій міста Харків // Містобудування та територіальне планування. Науково-технічний збірник. 2020. Вип. 73. С. 95.

показників озеленення, визначених генеральним планом 1966 р.: фактична площа зелених насаджень становила 19,2 кв. м на одного мешканця¹.

Значного розвитку зазнали великі парки Харкова, зокрема Центральний парк культури та відпочинку імені О. М. Горького та Лісопарк. Центральний парк був розширений до 130 гектарів у 1932 р. В 1938 р. він отримав ім'я радянського письменника М. Горького. Харківський лісопарк, найбільший в Україні, вирізняється багатою флорою та фауною, наявністю численних рекреаційних об'єктів². У місті здійснювалася інтеграція зелених насаджень у житлових мікрорайонах та промислових зонах. У 1930-х рр. для працівників ХТЗ було збудовано житловий масив «Соцмістечко Новий Харків», який вирізнявся значною кількістю зелених насаджень. Період масової житлової забудови Харкова наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. характеризувався активним розвитком мікрорайонів, у яких також передбачалося створення зелених зон відповідно до радянських нормативів³.

Слід також відзначити, що важливе значення в радянському Харкові надавалося естетичному оформленню зелених насаджень та їх використанню для проведення міських свят і культурних заходів. Парки виконували не лише рекреаційну, а й культурно-розважальну функцію, стаючи важливими громадськими просторами міста. Успішне впровадження клиноподібної системи міського озеленення в Харкові та досягнення значного показника площі зелених насаджень на одного мешканця свідчать про намагання втілити в життя окремі положення концепції «зеленого міста». Розвиток великих парків, разом із інтеграцією зелених зон у житлову та промислову забудову, відображає комплексний підхід до міського озеленення.

¹ Гришина В. С., Осиченко Г. О. Еволюція системи озеленених територій міста Харків // Містобудування та територіальне планування. Науково-технічний збірник. 2020. Вип. 73. С. 98-99.

² Див., наприклад: Kharkiv Forest Park (Lisopark). Copernico. URL: <https://www.copernico.eu/en/articles/kharkiv-forest-park-lisopark> (дата звернення: 11.02.2025).

³ Antonenko N. Innovative Kharkiv Mass Housing Estates in Urban Planning of the 1960s-1980s // Docomomo Journal. 2024. №. 70. PP. 78-85.

Відносно екологічної політики радянських часів можна зробити висновок, що вона мала значний вплив на озеленення міст, і Харків є яскравим прикладом реалізації цієї політики в Українській РСР. Централізоване планування та ідеологічна складова відіграли ключову роль у формуванні міських зелених просторів. Радянські нормативи визначали кількість, типи та розташування зелених насаджень, і Харків, як важливий промисловий і культурний центр, активно впроваджував ці норми, розвиваючи систему міських зелених насаджень, включаючи великі парки та озеленення житлових і промислових районів. Водночас цього виявилось недостатньо, щоб вирішити актуальні екологічні проблеми, які поступово накопичувалися та зрештою призвели до екологічної кризи.

Перейдемо безпосередньо до розгляду репрезентації екологічного образу Харкова в радянських путівниках. Пропонуємо почати з аналізу ключових зелених зон міста, які найчастіше згадуються в досліджуваних виданнях та найбільш помітно впливали на формування екологічного образу Харкова.

1) Сад імені Т. Г. Шевченка був та залишається одним із ключових зелених просторів Харкова, який претендує на значення центрального складника екологічного образу міста в радянських путівниках. Однак аналіз описів саду в різних виданнях показує, що його роль як міського символу варіювалася, а репрезентація екологічного аспекту часто була другорядною. Наприклад, у путівнику 1967 р. сад представлений як улюблене місце відпочинку місцевих жителів, з фонтанами та алеями, яке постійно поповнюється новими насадженнями для забезпечення комфортного відпочинку містян (рис. 17). У путівнику сад описується як «великий зелений масив», однак його місце в міському просторі залишається розмитим. Розташування опису саду в розділі про культуру та мистецтво Харкова, а не в розділі про природу чи міське середовище, вказує на те, що його екологічна функція не була основною. Після викладу історії розвитку промисловості та

характеристик більшості заводів міста, образ екологічного Харкова виглядає не надто переконливо, і навіть опис кількох садів не здатний змінити це враження. Фотографії, що містяться в путівнику, лише посилюють індустріальний образ Харкова¹.

У путівнику 1972 р. Саду імені Т. Г. Шевченка присвячено більш детальний опис – дві сторінки тексту супроводжуються фотографіями, які, однак, знову зображають насамперед пам'ятник Тарасу Шевченку на тлі саду, а не самі природні ландшафти (рис. 18). У цьому виданні надано більше інформації про зелені насадження парку: «Парку понад 150 років... Залучають відвідувачів красою та прохолодою каштанові, дубові, кленові, тіністі алеї, каскадні сходи, численні квітники. У парку понад 100 порід дерев та чагарників. Тут можна зустріти дуби-велетні, вік яких перевищує 200 років. Один із них, старий, кряжистий, росте поруч із пам'ятником Кобзарю»².

Подібний опис саду міститься і в путівнику 1974 р., де вже відсутня характеристика його як «великого зеленого масиву», натомість акценти зміщуються в бік естетичної привабливості та культурної значущості цього простору³.

У путівнику 1976 р. Сад імені Т. Г. Шевченка описується значно детальніше, ніж у попередніх виданнях. Йому присвячено близько п'яти сторінок, включно з фотографіями⁴. Знову використовується характеристика саду як «великого зеленого масиву»⁵, що, ймовірно, пов'язано з тим, що авторами цього путівника були ті самі особи, які підготували видання 1972 р. У тексті подано інформацію про реконструкцію саду після Другої світової війни, а також зазначено про його щорічне розширення. Вперше згадується перспектива збільшення площі саду до 80 га шляхом створення тут зоопарку та

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ...

² Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель ... С. 26-27.

³ Дьяченко И. Т. Улицы и площади Харькова ... С. 201-202.

⁴ Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель ... С. 38-42.

⁵ Там само. С. 39.

ботанічного саду, що дозволяє трактувати його не лише як культурну локацію, а як елемент екологічного проєкту міського розвитку. Зміна в презентації саду також простежується у візуальному матеріалі: одна з фотографій вперше демонструє внутрішній простір саду, а не лише пам'ятник Кобзарю (рис. 19). Водночас відсутність сезонного контексту не дозволяє повною мірою зрозуміти значення саду як рекреаційного простору.

У путівнику 1978 р. сад репрезентується переважно як міська рекреаційна зона й отримує лише короткий опис: «Улюбленим місцем відпочинку харків'ян та гостей міста є сад імені Шевченка. Цьому зеленому масиву в центрі Харкова – 170 років. Тут понад сто порід дерев та чагарників. Поряд із пам'ятником Т. Г. Шевченку росте дуб – ровесник міста. У саду знаходиться кіно-концертна зала “Україна” з чудовою акустикою. Зала розрахована на дві тисячі місць»¹ (пер. з рос.). Опис є лаконічним, а візуальна репрезентація знову обмежується лише фотографією пам'ятника (рис. 20).

Путівники 1985 р. та 1986 р. демонструють появи нових акцентів у презентації Саду імені Т. Г. Шевченка. Основна увага в цих виданнях зміщується на історичне значення саду та його функціонування як простору для дозвілля містян і проведення культурних заходів (наприклад, згадується кіноконцертна зала «Україна»)². Відсутність візуального матеріалу у путівнику 1985 р. певною мірою ускладнює сприйняття саду як елемента міського екологічного простору.

Таким чином, протягом досліджуваного періоду репрезентація Саду імені Т. Г. Шевченка в радянських путівниках поступово трансформується: від «великого зеленого масиву» до міського рекреаційного простору та улюбленого місця відпочинку містян. Аналіз путівників дозволив виявити певні лакуни, пов'язані з представленням саду як екологічного простору, інтегрованого в

¹ Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель ... С. 21.

² Лейбфрейд А. Ю., Реусов В. А., Тиц А. А. и др. Харьков. Архитектура, памятники, новостройки: Путеводитель ... С.51; Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель ... С. 63.

урбаністичне середовище Харкова. В окремі періоди, насамперед у 1970-х рр., основна увага приділялася природній цінності саду, що створювало контраст з домінуючим в півниках образом Харкова як індустріального міста. Крім того, пов'язаний із садом екологічний наратив поступово відходив на другий план, поступаючись характеристиці саду як простору дозвілля та культурного відпочинку містян. Можна припустити, що зазначені особливості відображали загальні тенденції радянської міської політики, у межах якої зелені зони розглядалися радше як елементи міського благоустрою та символічного простору, ніж як складові екологічної інфраструктури міста.

2) Центральний парк культури та відпочинку імені О. М. Горького також був та залишається однією з найбільших зелених зон Харкова, що відігравала важливу роль у формуванні екологічного образу міста. Втім, аналіз путівників засвідчив, що у пізньорадянські часи парк сприймався переважно в якості місця відпочинку та розваг містян, натомість екологічні характеристики парку практично відсутні.

Невипадково, в путівнику 1967 р. Парк імені О. М. Горького описано докладніше, ніж Сад імені Т. Г. Шевченка. Водночас його характеристика зосереджена переважно на функціонуванні парку як культурного центру, що включає кінотеатри, театри, естрадні майданчики, бібліотеку, читальню, танцювальний павільйон тощо¹. Екологічна складова парку залишається майже не розкритою, хоча вказано важливу деталь – масштабність зелених насаджень, площа яких становила близько 10 тис. га. Ця цифра свідчить про значний обсяг робіт з озеленення та потенціал парку як символу «зеленої урбаністики» Харкова. У самому путівнику наголошується, що «за масштабами та темпами озеленення Харків посів одне з перших місць у республіці»². Водночас

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 150.

² Там само.

відсутність візуального матеріалу, що відображає природні ландшафти парку, певною мірою нівелює його репрезентацію як екологічного простору.

Путівник 1976 р. також містить відомості про Парк імені О. М. Горького. У виданні зазначено його площу (136 га)¹, однак характеристика парку як зеленої зони залишається поверховою: «тінисті алеї перетинають парк у всіх напрямках, радують око різноманітністю породи дерев» (пер. з рос.)². Основна увага у тексті зосереджена на культурно-розважальних функціях парку, що підтверджує його позиціонування передусім як простору дозвілля, а не як складової екологічної інфраструктури міста. Такий підхід узгоджується із загальною радянською містобудівною парадигмою, відповідно до якої зелені насадження розглядалися переважно як елементи благоустрою й організованого відпочинку, а не як частина міської екосистеми.

У путівнику 1985 р. парк зображено аналогічно до попередніх видань, тобто як простір для відпочинку з розгалуженою мережею атракцій, оздоблений алеями, деревами та квітниками. У тексті зазначається, що площа парку становить 127 га³. Зменшення площі порівняно з раніше зафіксованими даними може свідчити про поступове скорочення природного середовища на користь розвитку інфраструктури дозвілля. Зелені насадження згадуються лише побіжно, що ще раз підкреслює тенденцію маргіналізації екологічного аспекту в офіційних репрезентаціях міського простору.

Таким чином, радянські путівники демонструють амбівалентне сприйняття Центрального парку культури та відпочинку імені О. М. Горького як складової екологічного образу Харкова. Попри значну площу та масштаби озеленення, в путівниках екологічний потенціал парку майже не артикулювалася. Натомість увага зосереджувалася переважно на його

¹ Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель ... С. 54.

² Там само. С. 54.

³ Лейбфрейд А. Ю., Реусов В. А., Тиц А. А. и др. Харьков. Архитектура, памятники, новостройки: Путеводитель ...

функціонуванні як культурно-дозвільного простору. Такий підхід відповідає загальній радянській концепції урбаністичного середовища, в якій природа підпорядковувалася логіці впорядкованого благоустрою і не розглядалася як самостійна екологічна цінність.

3) Харківський зоопарк, на відміну від парків і садів, які в радянських путівниках переважно розглядаються як простори для дозвілля, виконує дещо іншу функцію у формуванні екологічного образу міста. У джерелах він представлений не лише як зелена зона, але й як простір, що поєднує природоохоронну, наукову та просвітницьку місії. Така багатофункціональність дозволяла зоопарку формувати більш комплексну екологічну репрезентацію, яка виходила за межі суто рекреаційного або естетичного сприйняття природи.

Слід відзначити, що в путівнику 1967 р. Харківський зоопарк представлений лише однією фотографією (рис. 21), без супровідного текстового опису¹. Натомість у виданні 1972 р. зоопарку приділено більше уваги: на його сторінках зазначено, що Харківський зоопарк вважається одним із найкращих у країні, де утримується близько трьохсот видів тварин із різних континентів (серед них павичі, бегемоти, кенгуру тощо). Крім того, на території функціонує акваріум, у якому представлено близько 80 видів екзотичних риб. На момент публікації путівника зоопарку було понад 70 років, а його площа становила 2 га. У тексті згадується про плани перенесення зоопарку на околиці Харкова з метою розширення території, покращення умов утримання тварин і створення більш природного середовища. Це свідчить про певний рівень усвідомлення екологічних потреб у межах радянської урбаністичної логіки. Візуальна репрезентація зоопарку в путівнику обмежується однією фотографією, подібною до тієї, що була використана у виданні 1967 р. (рис. 22)².

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 151.

² Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель ... С. 29.

У путівнику 1974 р. уперше зазначено дату заснування Харківського зоопарку – 1895 р., а також згадано ініціатора його створення академіка М. Ф. Іванова. Важливою новацією порівняно з попереднім виданням стала інформація про реалізацію планів перенесення зоопарку на нову, розширену територію, що анонсувалися ще у путівнику 1972 р.: «тепер зоопарк займає територію 22 гектари, на якій міститься 5 тисяч зооекспонатів»¹ (пер. з рос.). Ця трансформація є показовою для екологічної політики радянського періоду, яка, попри орієнтацію на створення контрольованих природних середовищ, визнавала необхідність розширення екологічних зон у міському просторі. Таким чином, Харківський зоопарк постає як приклад простору, що поєднує функції збереження природи, наукового дослідження та просвітницької діяльності в межах урбаністичного контексту.

Своєю чергою путівник 1976 р. подає опис Харківського зоопарку з мінімальними змінами порівняно з виданням 1972 р. Автори – Г. Андрєєва та В. Олійник – залишили текст без суттєвих правок, обмежившись лише оновленням статистичних даних щодо площі зоопарку та кількості видів тварин. Зокрема, зазначено, що територія зоопарку збільшилася з 2 до 22 га, а кількість видів тварин – з 300 до 340².

Путівник 1985 р., хоча й містить досить стисну інформацію про Харківський зоопарк, все ж надає нові відомості, які розширюють уявлення про його розвиток і функціонування. Зокрема, зазначається, що зоопарк налічує 300 видів тварин і птахів та 110 видів риб, які репрезентують фауну всіх континентів Землі. У тексті вперше з'являється згадка про архітектурну спадщину 1930-х рр., пов'язану із зоопарком (будівлі мавпника та слонівника архітектора П. З. Крупко, а також «острів» звірів, пташник, ставок з острівцем і гротом, нові вольєри). Також згадуються пропілеї головного входу, збудовані за

¹ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова ... С. 201.

² Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель ... С. 41.

проектом архітектора П. І. Ширшова. Наголошується, що у зоопарку активно провадиться наукова та просвітницька діяльність. Згадується плановане перенесення зоопарку на новий майданчик і перетворення звільненої території на зону відпочинку з парковою фауною¹, що демонструє не лише прагнення до модернізації, а й зміну концептуального підходу до міського простору – від традиційного зоопарку з обмеженою територією до відкритого та інтегрованого екологічного простору.

На основі аналізу радянських путівників можна зробити висновок, що Харківський зоопарк поступово починає відігравати важливішу роль у формуванні екологічного образу міста, аніж Сад імені Т. Г. Шевченка чи інші зелені зони. На думку автора, таке зміщення акцентів пояснюється, зокрема, функціональною та економічною доцільністю зоопарку. На відміну від парків і садів, які розглядалися переважно як простори для дозвілля, зоопарк поєднував просвітницьку, наукову й екологічну функції з потенціалом фінансової самодостатності. Його діяльність передбачала платний вхід, що дозволяло частково забезпечувати його утримання, на відміну від інших зелених зон міста, утримання яких не передбачало економічної віддачі. У цьому контексті зоопарк виступав прикладом «контрольованої природи» що відповідала ідеологічним та економічним засадам радянської моделі урбанізму.

Однак варто зазначити, що у випадку зоопарку постає вже згадана проблема – нестача території, яка раніше передбачалася в планах подальшого розвитку міста. Ймовірною причиною цього слід вважати екологічно несприятливе середовище на околицях Харкова, зумовлене щільною індустріальною забудовою та наявністю великої кількості промислових підприємств. Хоча ця проблема не відображена безпосередньо в радянських

¹ Лейбфрейд А. Ю., Реусов В. А., Тиц А. А. и др. Харьков. Архитектура, памятники, новостройки: Путеводитель ... С. 52.

путівниках, вона є показовою для розуміння поступового руйнування образу Харкова як екологічного міста.

Наприклад, у путівнику 1986 р. опис зелених зон, зокрема Харківського зоопарку, подано вкрай лаконічно. Інформація обмежується кількома реченнями без ілюстративного матеріалу. Зоопарк позиціонується як «один із найстаріших у країні», в якому «налічується п'ять тисяч експонатів, 320 видів представників тваринного світу всіх континентів» (пер. з рос.)¹. Така тенденція до скорочення обсягу інформації може свідчити про зміну акцентів у радянській політиці щодо міського простору: екологічна складова дедалі частіше відходила на другий план, поступаючись економічним інтересам і розширенню промислових зон.

Таким чином, у радянських путівниках Харківський зоопарк репрезентувався як унікальний екологічний простір, що відрізнявся від інших зелених зон міста не лише своїм функціональним навантаженням, а й перспективами розвитку. Водночас ці джерела опосередковано відображають і проблематику, з якою зіштовхувався цей природний об'єкт – обмеженість території та тиск урбанізації, які стали складовою ширшого процесу трансформації екологічного образу Харкова в умовах радянської індустріалізації.

4) Ботанічний сад слугує ще однією зеленою зоною міста, якій в радянських путівниках Харковом присвячена чимала увага. Наприклад, путівник 1974 р. містить більше інформації про Ботанічний сад порівняно з попередніми виданнями, які лише згадували його в контексті загального опису зелених зон. Ботанічний сад було представлено як навчальну базу для університету. Зазначалося, що колекція саду нараховує близько 900 видів рослин. Окремо згадувалося, що сад знаходиться не на вулиці Клочковській, а

¹ Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель ... С. 63.

розташований на вулиці Отакара Яроша¹. Слід відзначити, що цей путівник створював образ Харкова як зеленого міста, попри певні трансформації: «На місці нинішнього зоопарку з'явиться сучасний ландшафтний парк, а територія Ботанічного саду перетвориться на науково-показову зону»² (пер. з рос.). Цей сюжет унаочнює тенденцію, пов'язану з тим, що екологічні простори міста часто поступалися місцем новим урбаністичним проектам, які вимагали більше простору для забудови.

Путівник 1986 р. представляє Ботанічний сад як «пам'ятник природи республіканського значення»³ (пер. з рос.), де зберігається більше ніж 280 видів дерев і кущів, представників різних країн світу. Цей сюжет може слугувати своєрідним підтвердженням визнання того, що природні об'єкти мають особливе значення як невід'ємні складники міської екологічної системи.

Таким чином, можна зробити висновок, що Ботанічний сад у радянських путівниках є одним з ключових елементів екологічного образу Харкова, але цей образ змінюється під впливом урбаністичних процесів, надаючи саду більше функціонального, ніж естетичного значення. Така репрезентація показує, як природні об'єкти стають частиною міської політики, де на перший план висуваються питання модернізації та індустріалізації, а не збереження природної ідентичності міських просторів.

Загалом у путівниках Харковом 1960–1980-х рр. індустріальний образ був представлений більш виразно, ніж екологічний. Більше того, у пересічного читача могли виникнути сумніви щодо реалістичності екологічного образу міста, представленого у виданнях. Очевидно, що величезна кількість заводів, яка з роками лише збільшувалась, негативно впливала на реальну екологічну ситуацію в Харкові. Окрім того, забудова паркових зон культурними об'єктами

¹ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова ... С. 251.

² Там само. С. 202.

³ Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель ... С. 63.

(театрами, кінотеатрами, бібліотеками, дитячою залізницею тощо) сприяла маргіналізації екологічної проблематики.

Спробуємо підтвердити наведене вище припущення на прикладі процесу озеленення міста. Так, у путівнику 1967 р. можна знайти лише таку заувагу: «велика увага приділяється озелененню»¹ (пер. з рос.). Екологічний образ міста вже на виглядає настільки ж переконливо, особливо враховуючи яскраво презентовані у виданні «шалені темпи» індустріального розвитку Харкова після Другої світової війни. Ще більше змішують акценти фотографії путівника, присвячені передусім промисловості міста.

Приблизно така ж ситуація спостерігається й у путівнику 1972 р., але на відміну від попередніх видань, тут про озеленення не згадано. Путівник репрезентує багату історію та культуру міста через пам'ятні місця, а також, звісно, образ індустріального Харкова. Фотографії у путівнику в основному фіксують розвиток промисловості, що, у свою чергу, не сприяє формуванню у читачів образу міста як екологічного². Втім, у путівнику 1974 р. постерігається певна трансформація у представленні екологічного образу Харкова, передусім він набуває більш конкретного вираження. Наприклад, у виданні наводяться конкретні дані про результати озеленення міста³.

Репрезентація екологічного образу Харкова в путівнику 1976 р. є ще більш виразною, ніж у попередніх виданнях. Наприклад, про озеленення міста у путівнику зазначено наступне: «За озелененням Харків займає одне з перших місць в Україні. 22 міські парки займають площу десять тисяч гектарів. Улюблені місця відпочинку трудящих – Лісопарк, Центральний парк культури та відпочинку імені Горького. Сад імені Т. Г. Шевченко, розташований у центрі міста, найстаріший парк міста – йому близько 170 років»⁴ (пер. з рос.).

¹ Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель ... С. 36.

² Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель ...

³ Дьяченко И. Т. Улицы и площади Харькова ... С. 17.

⁴ Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель ... С. 14.

Своєю чергою, у путівнику 1978 р. екологічний образ міста презентовано не лише через розвиток міських парків і садів, але також через озеленення міського простору: «За останні два десятиліття місто помітно озеленилося. Тут багато парків, скверів, бульварів. Озеленюються нові житлові квартали, проспекти. Зелені масиви відокремлюють заводи від житлових районів. До цього слід додати, що багато заводів, наприклад “Кондиціонер”, самі стають заводами-садами, заводами-парками»¹ (пер. з рос.).

Фотографії в путівнику надають чимало підстав для того, щоби говорити про домінування індустріального образу над екологічним. Путівник більше зосереджується на історичних пам’ятках та заводах із їх продукцією. Фотографії цього видання мають свою особливість і вирізняються серед зображень інших путівників. Зокрема, вони кольорові, що дозволяє краще сприймати презентовані візуальні образи. Легко помітити спробу інтеграції (певною мірою маніпулятивної) індустріального та екологічного образів Харкова. Зокрема, індустріальні об’єкти зображені на фоні зелених зон, квітників, садів, алеї тощо, що начебто повинно символізувати зменшення негативного впливу промислового виробництва на навколишнє середовище (рис. 23, 24, 25, 26). В умовах, коли скоротити кількість заводів, інтенсивність виробництва та негативний вплив промисловості було неможливо, поєднання індустріального та екологічного візуальних образів виглядає спекулятивно та ідеологізовано.

Путівник 1984 р. не формує уявлення про Харків як про «зелене» місто. У ньому представлено вкрай обмежену інформацію про зелені зони – читач може ознайомитися з цим лише побіжно, через згадки назв парків і садів у середині тексту. Показовою є, зокрема, така цитата з путівника: «Селище тракторобудівників стало суцільним парком. Молоді з особливим бажанням призначають побачення на вулицях та бульварах селища, шепіт закоханих, перші їх зізнання заглушають солов’ї парку імені В. В. Маяковського.

¹ Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель ... С. 28.

У шаленому п'янкуму цвітінні в буйній зелені дихається, як у лісі. Вулиці селища вливаються до парку. А там за парком – завод, величезний, як місто. Завод – садок...»¹ (пер. з рос.). У цьому фрагменті автор намагається поєднати образ індустріального та екологічного Харкова, демонструючи своєрідну гармонію між промисловим виробництвом і життям у «зеленому» середовищі. Таким чином, одна частина життя робітника минає на екологічно забруднених заводах, а інша – у відносно чистому житловому середовищі.

Показово, що в путівнику 1984 р. відсутній окремий опис основних міських парків і садів, як це спостерігалось в попередніх путівниках. Зелені зони не репрезентовані як повноцінна частина міського простору, натомість вони отримали переважно символічне або історичне значення. Показовою є така цитата: «Під старими деревами все дихає історією. Цими доріжками колись ходив студент Красін, тут прогулювався з товаришами студент Якір»² (пер. з рос.). Зелений простір, таким чином, подається не стільки як елемент екологічної інфраструктури міста, скільки як тло для історичних наративів та персоналій, що відображає зміщення акцентів з природоохоронної тематики на ідеологізоване трактування міського середовища.

Звертаючи увагу на ілюстративний матеріал путівника 1984 р., варто відзначити його відмінність від попередніх видань. Наприклад, усі фотографії виконані в кольорі, а основний акцент у візуальному ряді зроблено на зображення житлових будинків, транспортної інфраструктури, меморіалів і пам'ятників. Усі світлинні зроблені в теплу пору року, завдяки чому на тлі кожної з них можна помітити наявність квітників або дерев. Втім, подібно до попередніх путівників, жодна фотографія не присвячена безпосередньо зеленим зонам Харкова й не формує образ міста як екологічного або «зеленого» простору. Природні елементи залишаються лише декоративним тлом, а не

¹ Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель ... С. 11.

² Там само. С. 39.

предметом цілеспрямованої уваги, що знову засвідчує маргіналізацію екологічного виміру міського середовища у радянському офіційному дискурсі.

У путівнику 1985 р. можна більш чітко простежити формування образу Харкова як екологічного міста. Попри сухий, статистичний характер подачі інформації про озеленення, сам факт її включення до тексту є показовим. Зокрема, у виданні зазначається: «Велика увага приділялася озелененню міста. До 1941 року площа зелених насаджень загального користування досягла 475 гектарів і склала 5,3 квадратних метра на одного жителя. Місто росло. Його населення до 1941 року перевищило 900 тисяч жителів»¹ (пер. з рос.). У путівнику міститься інформація про стрімке розширення міської забудови та зустрічається поняття «зелені масиви» як синонім до «міських садів», що, на нашу думку, є недоречним з огляду на функціональну розбіжність між цими поняттями.

Путівник 1986 р. зображує Харків як одне з найбільш зелених міст Української РСР. Зелені зони міста подаються як улюблені місця відпочинку мешканців, що підкреслює їх соціокультурне значення². Водночас візуальне оформлення видання не відображає цієї риторики в повному обсязі: практично відсутні фотографії, присвячені безпосередньо міським зеленим зонам. Попри декларацію екологічної привабливості Харкова, у путівнику міські парки та сади презентуються насамперед як важливі історичні місця, а не як простори, що формують екологічну структуру міста.

Путівник 1988 р. дозволяє підсумувати процес формування й поступового руйнування образу екологічного Харкова, який послідовно вибудовувався в радянських путівниках протягом попередніх двадцяти років. Як уже зазначалося, це видання присвячене не лише Харкову, а всій Харківській області. У цьому контексті стає очевидним, що образ індустріального Харкова

¹ Лейбфрейд А. Ю., Реусов В. А., Тиц А. А. и др. Харьков. Архитектура, памятники, новостройки: Путеводитель ... С. 15.

² Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель ... С. 9.

зберігає свою сталість, зумовлену унікальністю міста як головного промислового центру регіону. Відсутність конкуренції індустріальному Харкову серед інших населених пунктів області лише підсилює його винятковість у цій ролі. У путівнику образ Харкова як екологічного міста зазнав значної трансформації. У масштабі області цей наратив втратив переконливість: порівняння з численними природними об'єктами Харківщини (лісовими масивами, заповідними зонами, річковими долинами тощо) виразно демонструє вторинність і умовність екологічного образу обласного центру. Таким чином, у путівнику 1988 р. образ Харкова як «зеленого міста» фактично руйнується під тиском ширшого регіонального контексту, який виявляється значно багатшим з погляду природних ландшафтів і екологічної спадщини.

Слід також відзначити, що в путівнику 1988 р. порушуються деякі екологічні проблеми, зокрема питання вирубки лісів, що можна сприймати як важливий крок у напрямку визнання екологічних викликів, які постають перед Харковом та Харківською областю. Водночас, враховуючи ідеологічний контекст, автори видання переважно зосередили увагу переважно на історичному вимірі проблеми, згадуючи масову вирубку лісів у XVIII ст.¹. Зрозуміло, що негативні наслідки радянського індустріального розвитку, зокрема масштабна вирубка лісових масивів у другій половині XX ст., залишилися поза увагою. Така вибіркова історична ретроспектива дозволяє формально засвідчити увагу до екологічної тематики, проте фактично уникнути критичного осмислення екологічних наслідків радянської промислової політики, що ще раз підтверджує презентований в путівниках ідеологічний дискурс.

Путівник 1988 р. містить значну кількість фотографій, присвячених флорі Харківської області (рис. 27,28,29,30,31,32), що виразно демонструє природне

¹ Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель ... С. 6.

розмаїття регіону. Водночас ця особливість матеріалу спонукає до певного порівняння між обласним центром і навколишніми територіями. Візуальна репрезентація ніби підкреслює, що справжню екологічну цінність становить саме природне середовище Харківської області, тоді як Харків як місто постає менш «зеленим» і екологічно привабливим. Така візуальна ієрархія вказує на поступову зміну акцентів у поданні екологічного образу регіону та водночас ілюструє обмеження, притаманні репрезентації міського простору у попередніх путівниках.

Таким чином, у цьому розділі було проаналізовано характерні особливості репрезентації екологічного образу Харкова в міських путівниках 1960–1980-х рр. Аналіз радянських путівників засвідчив, що екологічний образ міста формувався переважно у відповідності до ідеологічного дискурсу. Найбільш впізнавані зелені зони міста, зокрема Сад імені Т. Г. Шевченка, Центральний парк культури та відпочинку імені О. М. Горького, Ботанічний сад, Харківський зоопарк, репрезентувалися насамперед як осередки культурного дозвілля й відпочинку, тоді як їхня екологічна функція або ігнорувалася, або маргіналізувалася. Візуальний матеріал і текстові описи у путівниках сприяли утвердженню спрощеного, ідеалізованого образу Харкова як «зеленого міста», що часто не відповідав дійсності. Враховуючи, що протягом досліджуваного періоду відбувалося активне перетворення зелених зон на розважально-культурну інфраструктуру (території парків і парках перетворювалися на об'єкти дозвілля містян), не дивно, що значення цих просторів суттєво змінилося. Відповідно у путівниках міські парки та сади зображувалися не як елементи природного середовища міста, а передусім як історичні та розважальні локації. Крім того, міські зелені зони стали своєрідною жертвою стрімкого індустріального розвитку міста. Очевидним, є невідповідність конструйованого в радянських путівниках офіційного образу Харкова як екологічного міста до тих системних проблем забруднення

навколишнього середовища, які зрештою перетворилися на справжню екологічну кризу. Слід також враховувати, що законодавчі ініціативи щодо охорони природи, що декларувалися як засоби контролю за використанням природних ресурсів і стимулювання озеленення міських просторів, на практиці часто виявлялися непослідовними. Центральне планування та ідеологічні орієнтири справді сприяли розвитку елементів міського озеленення, однак водночас індустріальна експансія й урбанізація дедалі більше витісняли природне середовище з міського ландшафту. У підсумку можна стверджувати, що екологічний образ Харкова в радянських путівниках був певною мірою сконструйований офіційною ідеологією, виконував маніпулятивну функцію й водночас маскував реальні екологічні проблеми, зумовлені активною індустріалізацією. Озеленення міського простору у путівниках отримало не стільки утилітарне значення, скільки виразно символічний характер. Воно слугувало інструментом формування уявлення про процвітаюче модерне соціалістичне місто.

ВИСНОВКИ

Дослідження міських путівників Харковом 1960–1980-х рр. дає змогу окреслити специфіку формування індустріального та екологічного образів Харкова в умовах пізньорадянського інформаційного середовища, нерозривно пов'язаного з офіційним ідеологічним дискурсом. Індустріальний та екологічний образи, проаналізовані в дослідженні, доповнювали один одного й разом формували уявлення про «соціалістичне місто».

Індустріальний образ Харкова займав чільне місце в структурі міських путівників. Його конструювання було зумовлене низкою чинників. По-перше, значну роль відігравала пропагандистська орієнтація на створення героїчного наративу, зокрема шляхом акцентування на державних відзнаках і внеску міста в економіку УРСР та СРСР, що підтримувало уявлення про Харків як «індустріального гіганта». По-друге, індустріальний простір наділявся символічним змістом через апеляції до трудового героїзму, увічнення пам'яті у формі пам'ятників, музейних експозицій, архітектурних рішень тощо. По-третє, з часом простежується еволюція репрезентаційної стратегії: якщо в 1960-х рр. домінував статистично-фактографічний опис, то з другої половини 1970-х рр. індустріальний наратив усе частіше інтегрується в ширший історико-культурний контекст. У пізніших виданнях промисловість постає вже не як самодостатня тема, а як тло для демонстрації досягнень Харкова в галузях науки, освіти, культури тощо. Змінювалася й візуальна складова: замість стандартизованих зображень підприємств з'являються фотографії об'єктів індустріальної спадщини в міському ландшафті. У підсумку, індустріальний образ, попри ідеологічну уніфікацію, поступово фрагментується та набуває більш контекстуального характеру.

Екологічний образ Харкова, натомість, залишався периферійним і виконував переважно декоративну функцію. Зелені зони (наприклад, Сад імені Т. Г. Шевченка, Центральний парк культури та відпочинку імені

О. М. Горького, Ботанічний сад, Харківський зоопарк тощо) репрезентувалися здебільшого як простори дозвілля, а не як елементи екологічної структури міста. Озеленення трактувалося як вияв благоустрою та індикатор соціалістичної модерності, а не як інструмент забезпечення екологічної рівноваги. У текстах фіксується ідеалізоване уявлення про Харків як «зелене місто», що значною мірою не відповідало реальному стану довкілля. Швидка індустріалізація, урбанізація та несистемність природоохоронної політики спричинили поступове витіснення природи з міського простору. Хоча офіційна риторика акцентувала на досягненнях у сфері озеленення, вони радше слугували засобом ідеологічної демонстрації, а не реальним механізмом екологічного захисту.

Таким чином, путівники Харковом 1960–1980-х рр. не лише фіксували, а й активно формували офіційний образ міста, в якому індустріальний компонент посідав домінантне місце, тоді як екологічний залишався вторинним і підпорядкованим. Міські путівники слід розглядати як приклад ідеологізованого урбаністичного наративу, що поєднував риторики індустріального модернізму та декоративної екологізації для конструювання образу соціалістичного міста як простору прогресу, добробуту й гармонії, попри наявні суперечності реального міського середовища. Відтак радянські путівники слугували не стільки інформаційними чи туристичними виданнями, а передусім інструментами суспільно-політичного моделювання міського простору.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1976. 136 с.
2. Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1972. 80 с.
3. Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1988. 243 с.
4. Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1984. 63 с.
5. Дмитренко Ю. О. База даних видових листівок Харкова 1950–1980-х рр. (загальна кількість 373 од.). Microsoft Access 2010.
6. Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1967. 216 с.
7. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Изд. 3-е, перераб. и доп. Харьков: Прапор, 1974. 320 с.
8. Закон РСФСР від 27.10.1960 «Об охране природы в РСФСР». URL: <https://www.consultant/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=8501#h рTkcfUasFPwIEVM> (дата звернення: 23.02.2025).
9. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 1977. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
10. Лейбфрейд А. Ю., Реусов В. А., Тиц А. А. и др. Харьков. Архитектура, памятники, новостройки: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1985. 152 с.
11. Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1986. 167 с.
12. Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель. Москва: Турист, 1978. 32 с.

13. Альков В. А. Путівники як джерело з історії дозвілля мешканців великих міст Російської імперії наприкінці XIX–на початку XX століття // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 21-22.
14. Булгаков А. О. Закон «Про охорону природи Української РСР» 1960 року – новий етап комплексного врегулювання раціонального використання та охорони земель // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 16-19.
15. Вербіцька О. Р. Специфіка створення путівника та його підготовка до видання (за матеріалами видань про Львів) // Поліграфія і видавнича справа. 2001. Вип. 37. С. 210-218.
16. Герасименко Юрій Георгійович. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Герасименко_Юрій_Георгійович (дата звернення: 18.04.2024).
17. Гончарова Н. О. Путівники як джерело з історії дворянської благодійності в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». 2013. Вип. 47. С. 173-176.
18. Гришина В. С., Осиченко Г. О. Еволюція системи озеленених територій міста Харків // Містобудування та територіальне планування. Науково-технічний збірник. 2020. Вип. 73. С. 88–105.
19. Диса К. Л. Більше ніж путівник: емоційний відгук і особисті враження від мандрівок до Києва в подорожніх записках зламу XVIII–XIX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2018. Т. 1. С. 18-25.
20. Діхтяренко А. Як радянський екологічний хижак винищував українську природу. Український тиждень. 26 Квітня 2012. URL: <https://tyzhden.ua/iak-radianskyj-ekolohichnyj-khyzhak-vynyshchuvav-ukrainsku-pryrodu/> (дата звернення: 22.04.2025).

21. Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX століть / Упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 328 с.
22. Зараховський О. Є. Друковані інформаційні джерела про туристичні об'єкти культурної спадщини Черкащини: аналіз та узагальнення // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія. 2016. Вип. 23. С. 163-167.
23. Зражевська Н. І. Використання семіотичного методу в аналізі медіакультури // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. 2013. № 3-4. С. 13-17.
24. Ковтуненко Є. С. Методологічні підходи в семіотичному аналізі // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія. 2013. Т. 211, Вип. 199. С. 44-48.
25. Крижановська Н. Я., Вотінов М. А., Смірнова О. В. Основи ландшафтної архітектури та дизайну. Харків: ХНУМР ім. О.М. Бекетова, 2019. 348 с.
26. Куделко, С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий. Харьков: Сага, 2010. 392 с.
27. Лаврук Н. Типологія українських листівок кінця XIX – початку XX ст. МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. 2009. Вип. 6. С. 184-193.
28. Лісогорова К. М. Природоресурсне законодавство в Україні у 1960-1980-х роках // Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 3. С.34-37.
29. Любавський Р. Г. Образ «соціалістичних містечок» у Харкові та Запоріжжі в путівниках у другій половині XX – на початку XXI ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2022. Т. 5. С. 55-61.
30. Міхеєва О. К. Соціологія міста. Донецьк: Ноулідж, 2010. 464 с.
31. Міхно Н. К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору. Дніпро: Видавничо-поліграфічний дім «Формат А+», 2020. 423 с.
32. Мовна М. Путівники Львовом Радянського періоду // Народознавчі зошити. 2014. № 2. С. 361-365.

33. Посохов С. И. Путеводитель как историографический источник // Актуальные проблемы источниковедения, 2021. С. 117-119.
34. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / За ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: Шумилович Б., 2018. 244 с.
35. Прима В. В. Англомовний путівник як різновид туристичного дискурсу // Записки з романо-германської філології. 2015. Вип. 2. С. 151-156.
36. Путятин В. Д. Пам'ятки монументального мистецтва Слобожанщини. Збірка науково-популярних статей. Харків: Курсор, 2011. 280 с.
37. У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / Заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків: Видавництво Точка, 2021. 564 с.
38. Центральний парк (Харків). Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Центральний_парк_\(Харків\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Центральний_парк_(Харків)) (дата звернення: 12.02.2025).
39. Цигичко С. П. Екологія в архітектурі і містобудуванні. Харків: ХНАМГ, 2012. 146 с.
40. Шаповал Ю. (ред.). Культура історичної пам'яті: Європейський та український досвід. Київ: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013. 600 с.
41. Шемшученко Ю. С. Закон УРСР «Про охорону природи Української РСР» 1960. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2005. – 672 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zakon_URSR_Pro_okhoronu_pryrody_URSR_1960 (останній перегляд: 22.04.2025).
42. Antonenko N. Innovatory Kharkiv Mass Housing Estates in Urban Planning of the 1960s-1980s // Docomomo Journal. 2024. №. 70. PP. 78-85.
43. Burke P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence. London: Reaktion Books, 2006. 224 p.

44. Kharkiv Forest Park (Lisopark). Copernico. URL: <https://www.copernico.eu/en/articles/kharkiv-forest-park-lisopark> (дата звернення: 11.02.2025).
45. Kravchenko V. Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital. New York: Berghahn Books, 2023. 329 p.
46. Lynch K. The Image of the City. Cambridge, MA: MIT Press, 1964. 194 p.
47. Mitchell W. What is Visual Culture? // *Meaning in the Visual Arts: Views from the Outside: A Centennial Commemoration of Erwin Panofsky (1892 – 1968)* / Ed. I. Lavin. Princeton, 1995. PP. 207-217.
48. Morris C. Foundations of Theory of Signs // *International Encyclopedia of Unified Science*. 1938. Vol. 1. No. 2. 66 p.
49. Ploky S. Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe. New York: Basic Books, 2018. 404 p.
50. Rachkov, Ye. The Festive Landscape of a Large Soviet City: Urban Festivities in Kharkiv, 1960s to 1980s // *Journal of Urban Ethnology*. 2024. T. 22. PP. 167-184.
51. Rachkov Ye. Symbolic and Ritual Practices in the Post-Soviet Urban World: Symbolic Space and Festivity in the Cities of Eastern and Southern Ukraine, 1990s – 2010s. *Colloquia Humanistica*. 2021. No. 10. Article 2521.
52. Rose G. Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials. 2nd ed. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 2007. 304 p.
53. Taylor C. M. Trees and Toxics in Soviet Town Planning. *Items*. April 21, 2020. URL: <https://items.ssrc.org/layered-metropolis/trees-and-toxics-in-soviet-town-planning/> (дата звернення: 11.02.2025).
54. Vision and Visuality / Ed. H. Foster. Seattle: Bay Press, 1988. 135 p.
55. Yurchak A. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006. 352 p.

ДОДАТКИ

А. Обкладинки путівників

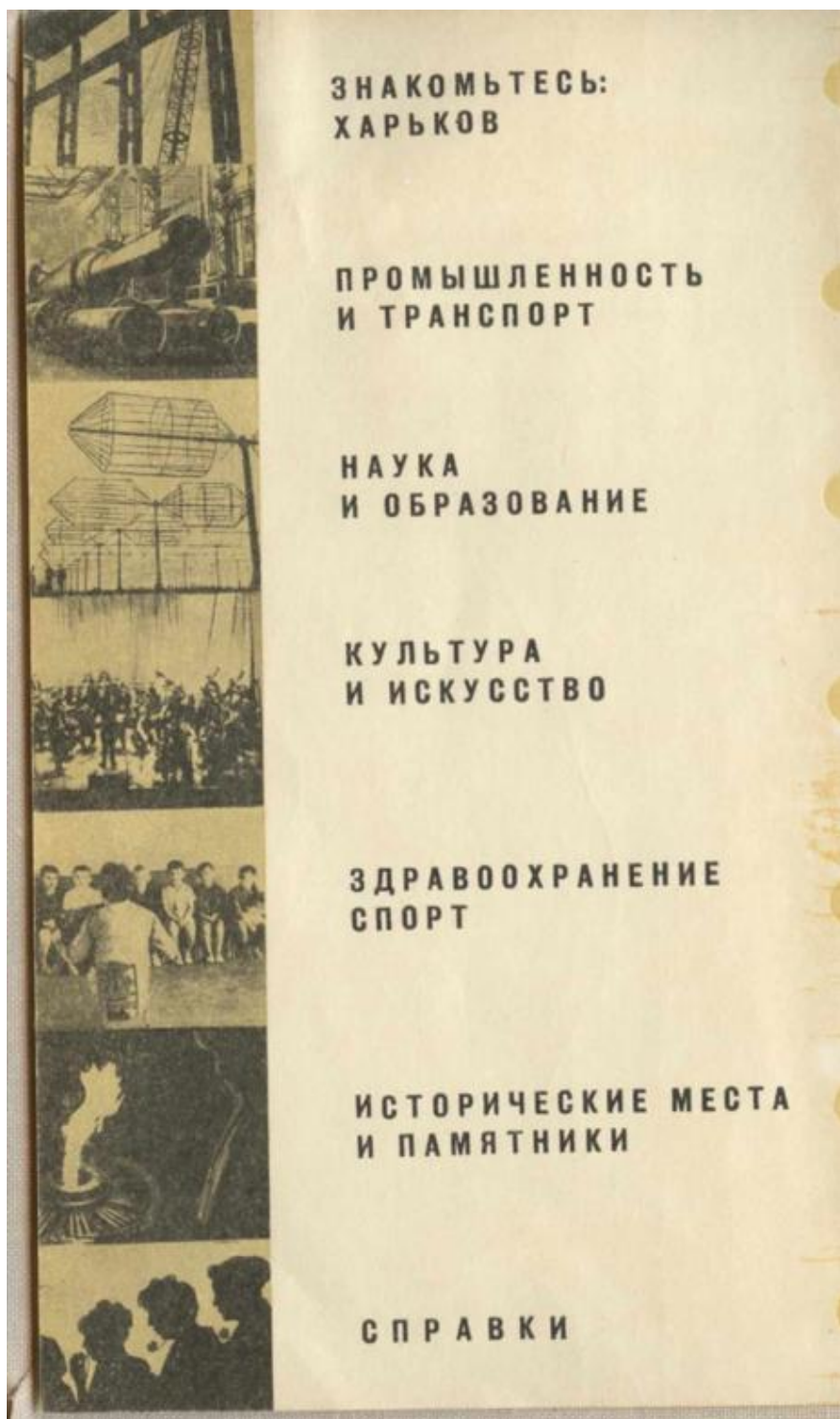

Рис. 1. Титульна сторінка путівника 1967 р.

Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1967. 216 с.

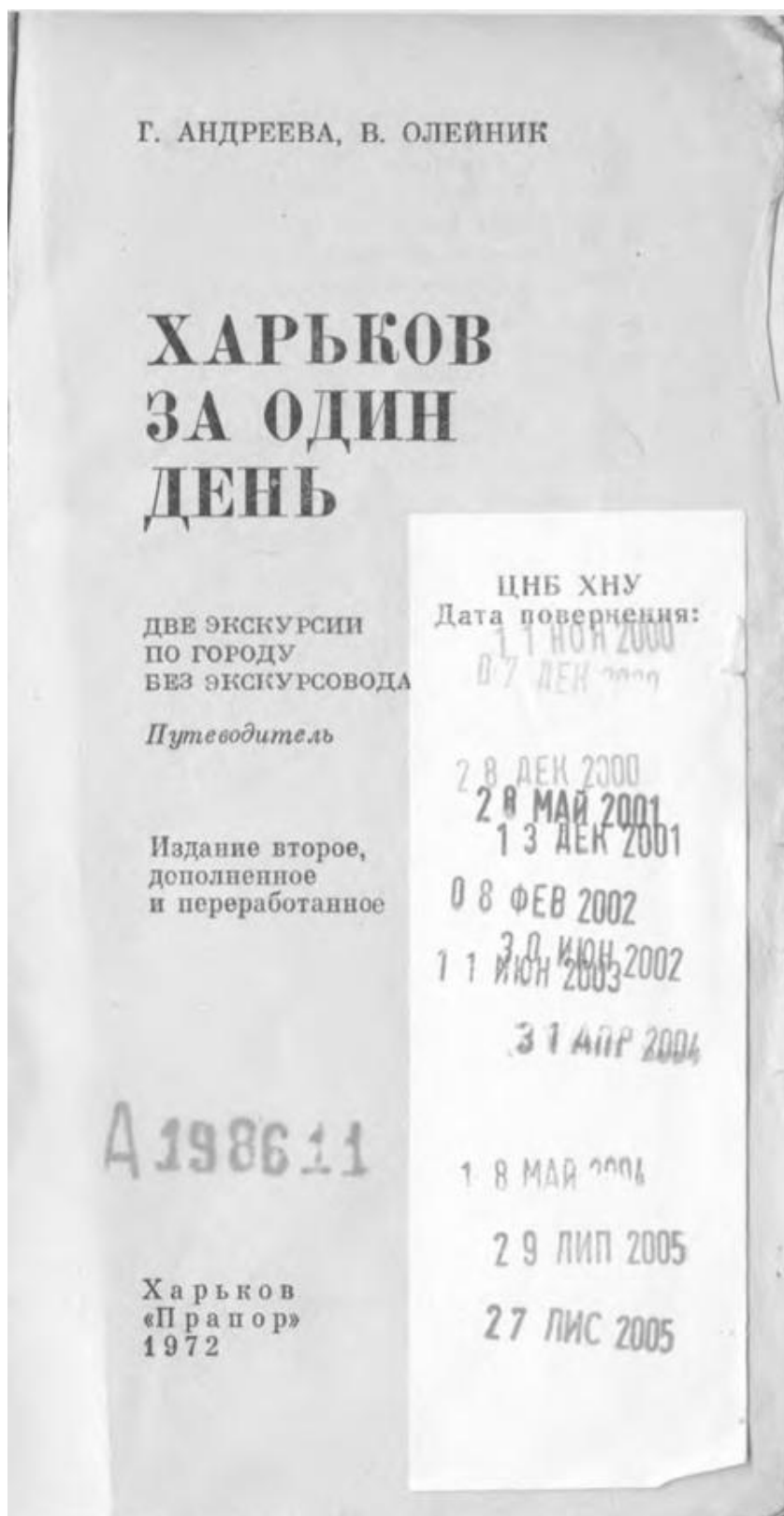

Рис. 2. Титульна сторінка путівника 1972 р.

Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1972. 80 с.

Рис. 3. Титульна сторінка путівника 1974 р.

Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова. Изд. 3-е, перераб. и доп. Харьков: Прапор, 1974. 320 с.

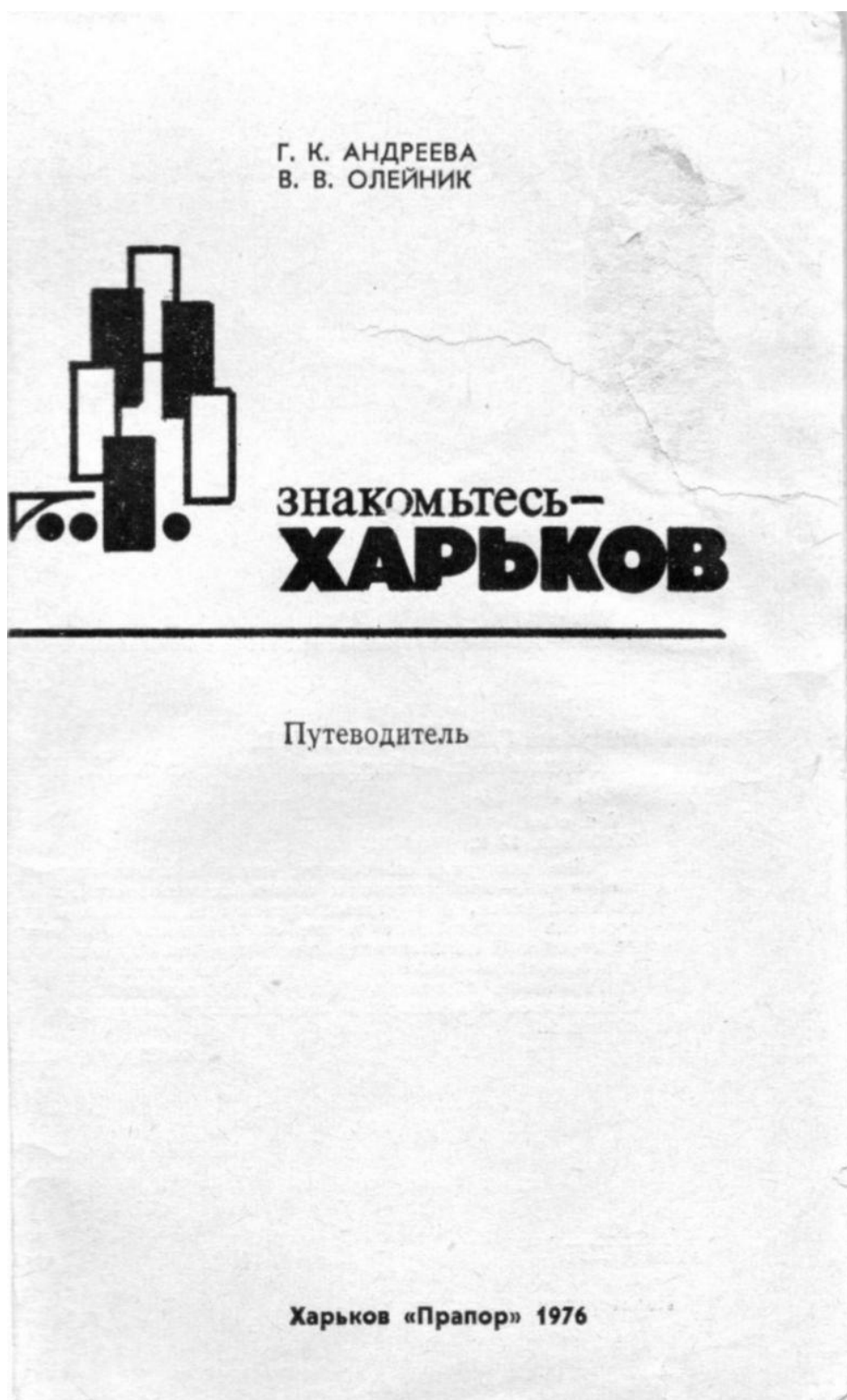

Рис. 4. Титульна сторінка путівника 1976 р.

Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1976. 136 с.

Рис. 5. Титульна сторінка путівника 1978 р.

Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель. Москва: Турист, 1978. 32 с.

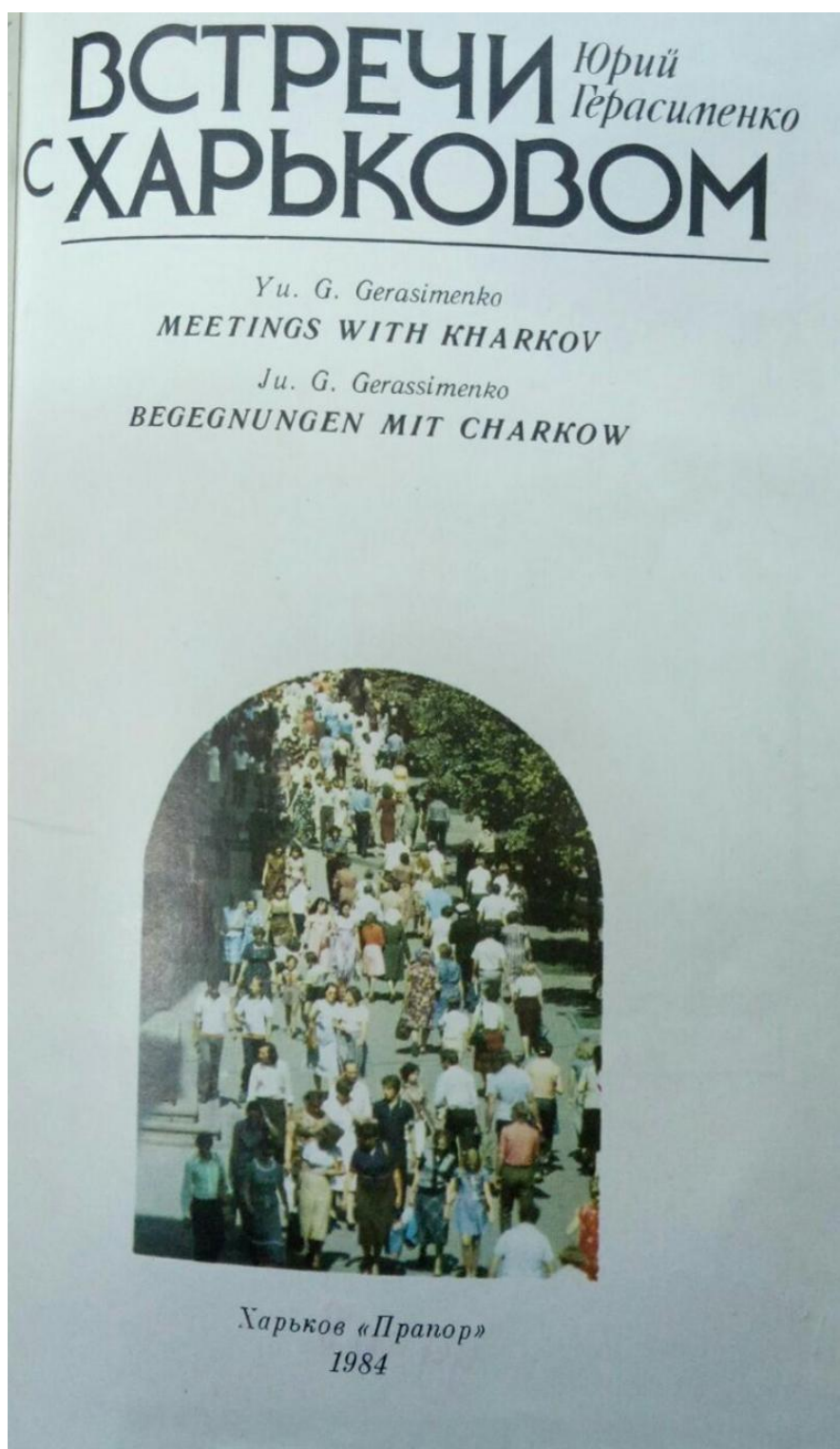

Рис. 6. Титульна сторінка путівника 1984 р.

Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1984. 63 с.

Рис. 7. Титульна сторінка путівника 1985 р.

Лейбфрейд А. Ю., Реусов В. А., Тиц А. А. и др. Харьков. Архитектура, памятники, новостройки: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1985. 152 с.

И. А. ОРЛЕНКО
ТУРИСТУ
○ ХАРЬКОВЕ

**Общие сведения • Справки •
 Экскурсионные маршруты: Старый
 город. Главная улица. Проспект
 Ленина. Пушкинская. Проспект
 рабочей славы. У главных Ворот •
 Summary**

Рис. 8. Титульна сторінка путівника 1986 р.

Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1986.
 167 с.

Рис. 9. Титульна сторінка путівника 1988 р.

Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1988. 243 с.

Б. Фотографії з путівників, що репрезентують індустріальний образ Харкова

*Дом Государственной промышленности.
(Госпром).*

Рис.10. Фотографія з путівника 1967 р.

Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель.
Харьков: Прапор, 1967. 216 с.

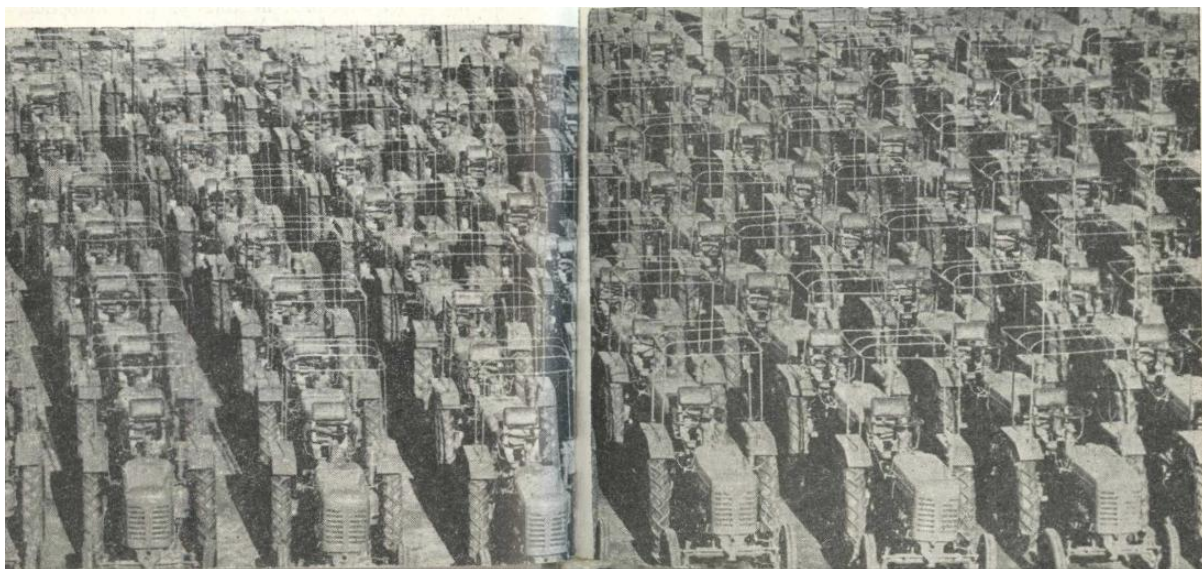

Рис.11. Фотографія з путівника 1967 р.

Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель.
Харьков: Прапор, 1967. 216 с.

Рис. 12. Фотографія з путівника 1967 р.

Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1967. 216 с.

Рис. 13. Фотографія з путівника 1978 р.

Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель. Москва: Турист, 1978.
32 с.

Рис. 14. Фотографія з путівника 1984 р.

Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1984. 63 с.

На заводе «Электротяжмаш»
имени В. И. Ленина
At the "Electrot'yazhmash"
(electrical and heavy
machine building)
plant named after Lenin
Im Werk "Elektrotjashmasch"
W. I. Lenin

Рис. 15. Фотографія з путівника 1984 р.

Герасименко Ю. Г. Встречи с Харьковом: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1984. 63 с.

Общие сведения

ХАРЬКОВ — областной центр Советской Украины, один из крупнейших городов страны. Его площадь — 303,3 квадратных километра, население — более полутора миллионов человек. По количеству населения он занимает шестое место в стране и второе на Украине. В городе девять административных районов: Дзержинский, Киевский, Коминтерновский, Ленинский, Московский, Октябрьский, Орджоникидзевский, Фрунзенский, Червопозаводский.

ХАРЬКОВ — город славных революционных, боевых и трудовых традиций. На его знамени высшая награда Родины — орден Ленина, которым город награжден в 1970 году за большие успехи, достигнутые трудящимися в хозяйственном и культурном строительстве, и орден Октябрьской Революции, которого Харьков удостоен в 1983 году за мужество и отвагу, проявленные труженниками города в годы Великой Отечественной войны.

ХАРЬКОВ — крупный центр машиностроения и металлообработки. В городе 230 промышленных предприятий и производственных объединений, на которых трудится более чем 300-тысячный отряд рабочих. Промышленные предприятия Харькова выпускают тракторы, турбины, самолеты, станки с программным управлением, промышленные кондиционеры, подшипники, маркшейдерские инструменты, велосипеды, телевизоры, фотоаппараты, электробритвы, стройматериалы, химическую продукцию, одежду, обувь... Электродвигатели с харьковской маркой установлены на первом в мире атомном ледоколе «Ленин», на ледоколах «Арктика» и «Сибирь». Харьковскими промышленными кондиционерами оборудованы Кремлевский Дворец съездов, все метрополитены и телецентры страны. По объему промышленной

Рис. 16. Фотографія з путівника 1986 р.

Орленко И. А. Туристу о Харькове: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1986. 167 с.

В. Фотографії з путівників, що репрезентують екологічний образ Харкова

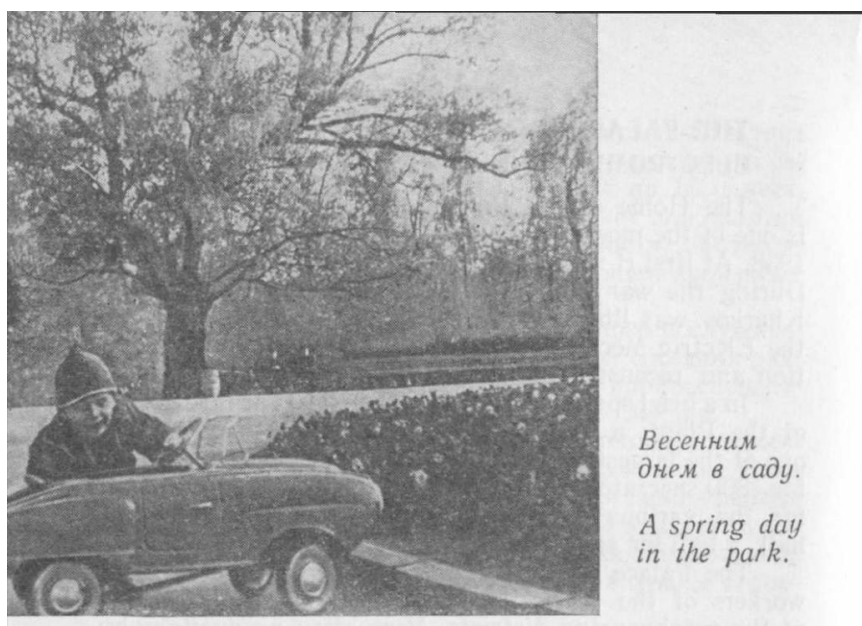

Рис. 17. Фотографія з путівника 1967 р.

Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1967. 216 с.

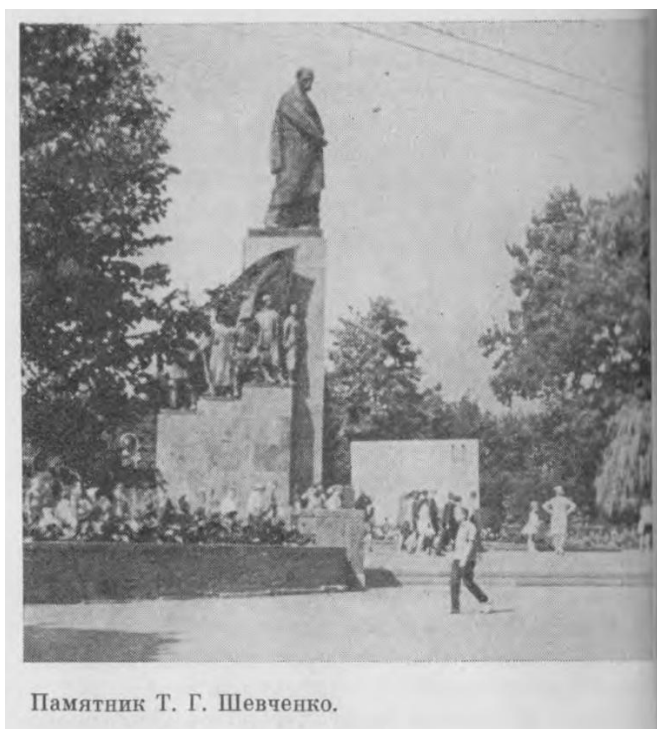
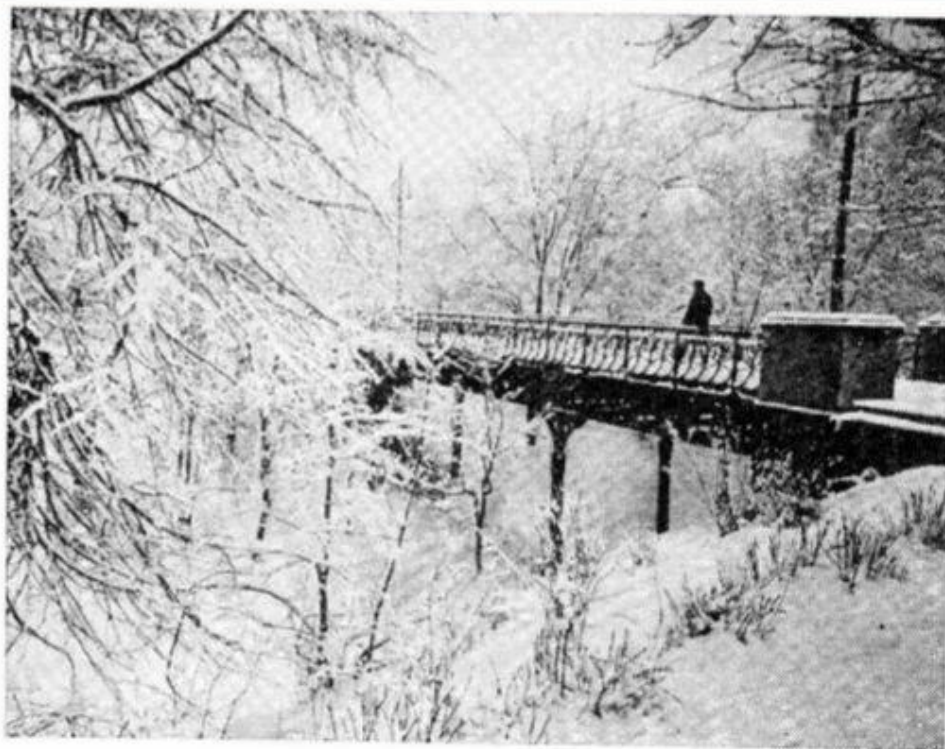

Рис. 18. Фотографія з путівника 1972 р.

Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1972. 80 с.

В Саду имени Т. Г. Шевченко.

Рис. 19. Фотографія з путівника 1976 р.

Андреева Г. К., Олейник В. В. Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1976. 136 с.

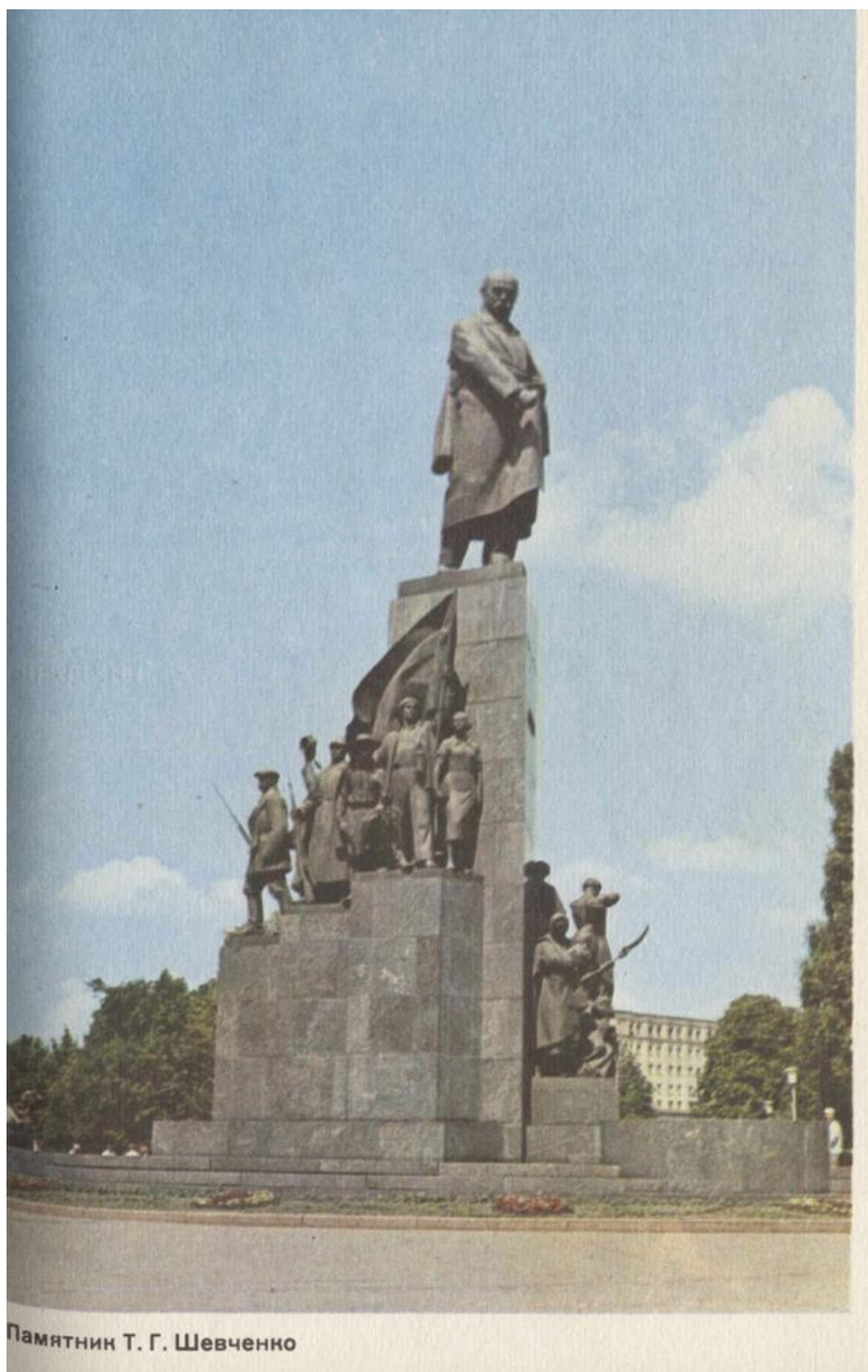

Рис. 20. Фотографія з путівника 1978 р.

Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель. Москва: Турист, 1978. 32 с.

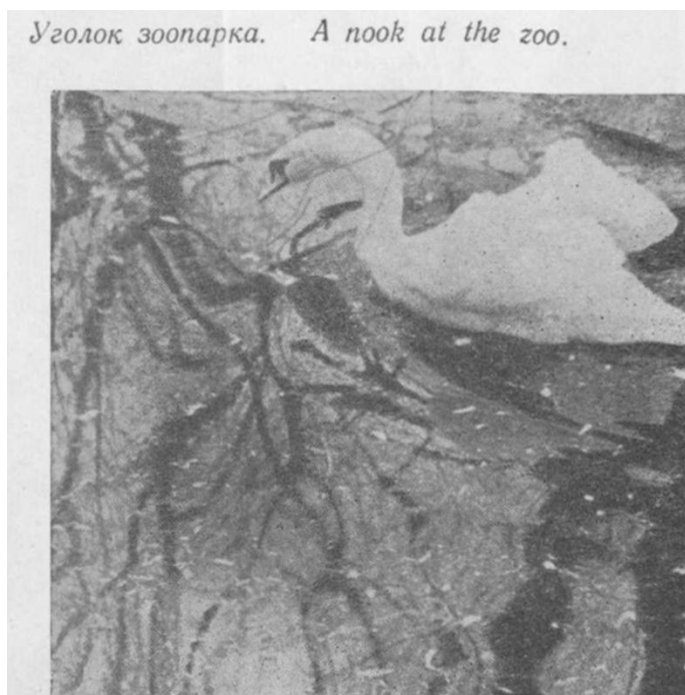

Рис. 21. Фотографія з путівника 1967 р.

Дьяченко И. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1967. 216 с.

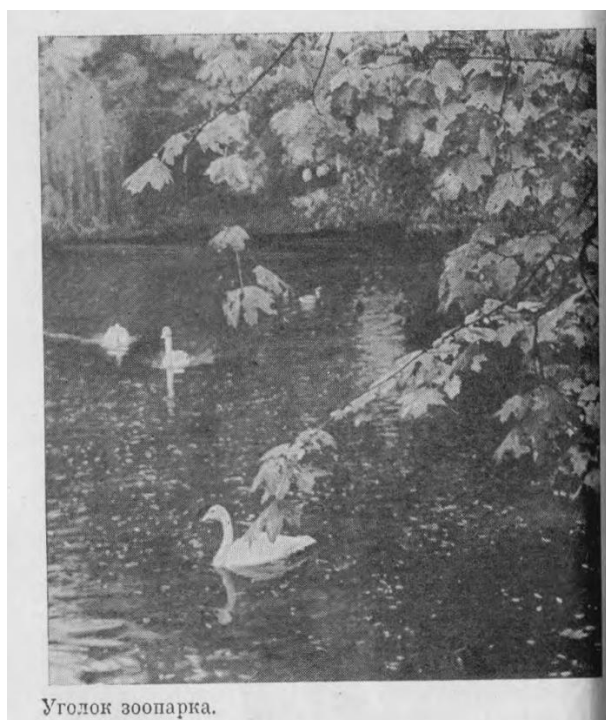

Рис. 22. Фотографія з путівника 1972 р.

Андреева Г. К., Олейник В. В. Харьков за один день: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1972. 80 с.

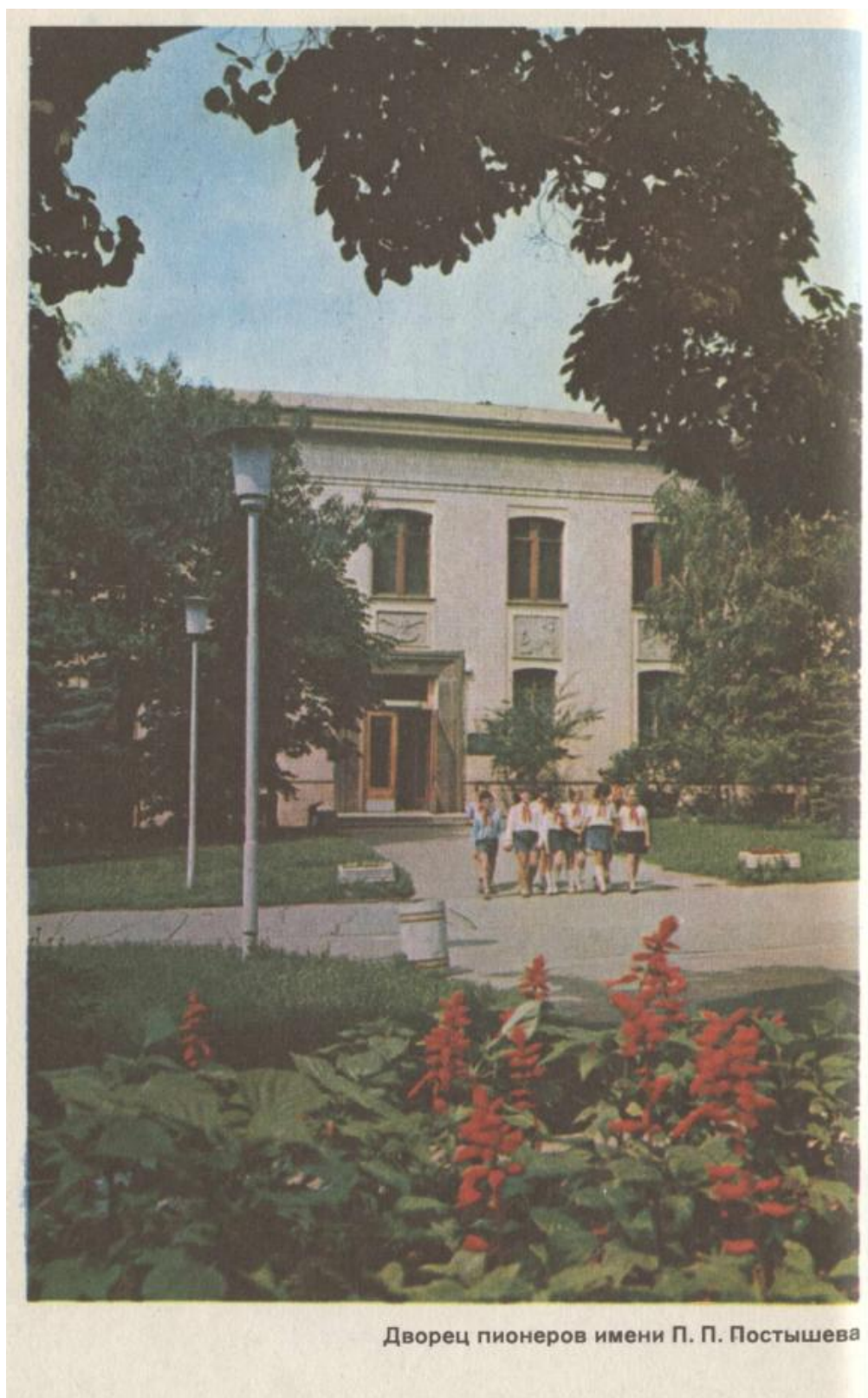

Рис. 23. Фотографія з путівника 1978 р.

Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель. Москва: Турист, 1978.
32 с.

Рис. 24-25. Фотографії з путівника 1978 р.

Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель. Москва: Турист, 1978.
32 с.

Рис. 26. Фотографія з путівника 1978 р.

Решетов А. Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель. Москва: Турист, 1978.
32 с.

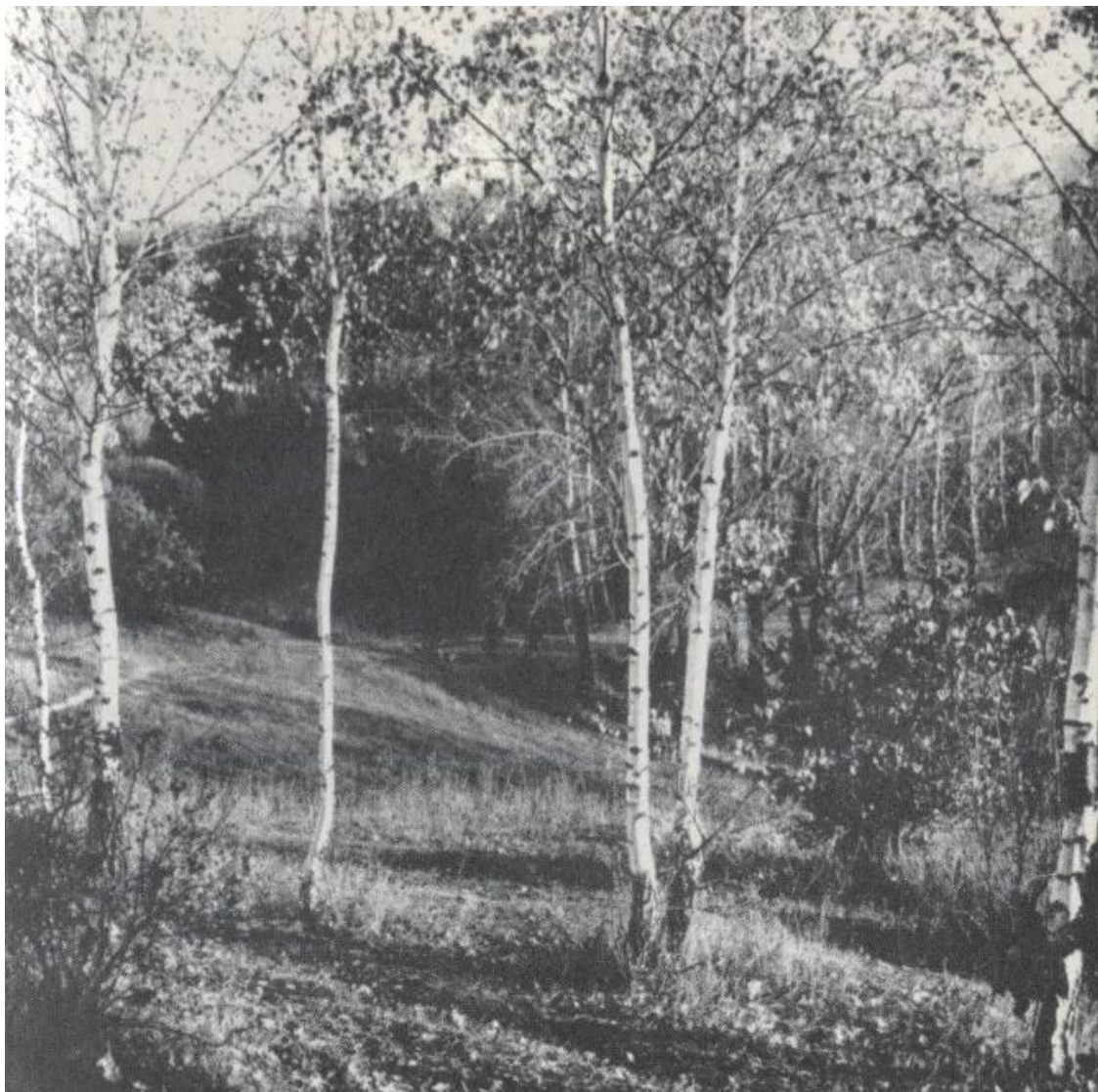

Рис. 27. Фотографія з путівника 1988 р.

Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1988. 243 с.

Рис. 28-29. Фотографії з путівника 1988 р.

Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1988. 243 с.

Рис. 30. Фотографія з путівника 1988 р.

Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1988. 243 с.

Рис. 31-32. Фотографії з путівника 1988 р.

Бородулин В. Г., Лурье А. И., Саппа Н. Н. Харьковщина туристская:
22 экскурсионных маршрута: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1988. 243 с.

РЕЗЮМЕ

до дипломної роботи на тему:

«Репрезентація індустріального та екологічного образів Харкова в міських путівниках 1960–1980-х рр.»

студентки історичного факультету

Сидоренкової Наталії Євгеніївни

Дипломну роботу присвячено дослідженню особливостей репрезентації індустріального та екологічного образів Харкова в міських путівниках пізньорадянського періоду (1960–1980-ті рр.). У роботі розглянуто, як радянські путівники формували уявлення про соціалістичне місто, у якому поєднувалися ідеологізований індустріалізм та декоративна екологічність. У межах дослідження схарактеризовано міські путівники Харковом як джерело з міської історії та радянської пропаганди; проаналізовано текстові й візуальні матеріали, пов'язані з індустріальним образом міста; розглянуто особливості формування екологічного образу Харкова та його змістове навантаження; виявлено основні характерні риси зазначених образів, а також простежено їхню трансформацію протягом 1960–1980-х рр. Структура роботи включає два розділи. Перший присвячено репрезентації індустріального образу міста, другий – репрезентації екологічного образу Харкова в міських путівниках пізньорадянських часів.

Ключові слова: індустріальний образ, екологічний образ, міський путівник, Харків, Україна, 1960–1980-ті рр.

ABSTRACT
of the thesis on the topic
«Representation of Industrial and Environmental Images of Kharkiv in City
Guidebooks from the 1960s to the 1980s»
by Sydorenkova Nataliia,
student of the School of History

This thesis examines the representation of industrial and environmental images of Kharkiv in city guidebooks from the late Soviet period (1960s–1980s). It investigates how these guidebooks contributed to constructing the idea of a socialist city, characterized by the fusion of ideologized industrialism and ornamental ecological elements. The study analyzes Kharkiv's city guidebooks as sources for both urban history and Soviet ideological propaganda. It explores textual and visual materials related to the industrial image of the city; examines the formation and symbolic meaning of its ecological imagery; and identifies the key features of these representations, tracing their evolution over the course of the 1960s to the 1980s. The thesis is structured in two chapters. The first focuses on the representation of Kharkiv's industrial image, while the second examines the depiction of its ecological image in late Soviet guidebooks.

Keywords: industrial image, environmental image, city guidebook, Kharkiv, Ukraine, 1960s–1980s.